

Ahmed Zerrûk, Hayatı Ve Tasavvufî Düşüncesi*

Kadir ÖZKÖSE**

Özet

846/1442 tarihinde Fes'te dünyaya gelen Ahmed Zerrûk, öğrenimini Fes, Tlemsen, Cezayir, Tunus, Kahire ve Hicaz'da tamamlar. Fıkıh, Kelam, Siyer, Hadis, Arap Dil ve Edebiyatı, Tefsir ilimlerinde ihtisasını tamamladıktan sonra tasavvufa meyleder. Tasavvufî eğitimini Şaziliyye şeyhi Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ez-Zeytûnî ve Ahmed b. Ukbe el-Hadramî'den aldı. Hadramî'nin halifesi olarak Mağrib ve Misrâta'da hizmet etti. 899/1493 yılında Misrâta'da vefat etti. Kısa süreli hayatında velüt bir müellif olduğunu gösteren çok sayıda kıymetli eserler kaleme aldı. Çok sayıda öğrenci ve mürit yetiştirdi. Hayatı boyunca bidatlerle mücadele etti. Sünnetin ihyasına çalıştı. Nefis terbiyesine ve kalbin tasfiyesine çaba sarf etti.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Ahmed Zerrûk, Mağrib, Libya, Zerrûkiyye, el-Hadramî, Misrâta

Abstract

Ahmad Zarruq who was born in Fez at 846/1442 learned in Fez, Tlemcen, Algeria, Tunis, Cairo and Hijaz. He attracted to sufizm after completed his speciality in fiqh, Islamic theology, hadith, Arabic grammar and tafsir. The men who directed him in sufism and exerted an immense influence upon him were Abu Abdallah Muhammad b. Abdallah al Zaituni and Ahmad Ibn 'Uqbah al Hadrami who are shaikhs of Shadhili Order. Zarruq served in Maghrib and especially Misurata as caliph of Hadrami. He died in Misurata at 899/1493. The large number of Works that Zarruq has left and the variety that is evident in them indicate that he was a very active writer during his comparatively short life. He educated his students and disciples. He fought all bidah and revived the sunnah during his life. He studied in struggle between mind and body and purification of heart.

Key Words: Sufism, Ahmad Zarruq, al Hadrami, Zarruqiyah, Misurata, Maghrib, Libya.

* Bu makale, CÜBAP tarafından desteklenen "Mağrib'den Anadolu'ya Uzanan Köprü" isimli proje kapsamında hazırlanmıştır.

** Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi
(kozko@cumhuriyet.edu.tr).

Giriş

Ahmed Zerrûk, Merînîler Devletinin (614-869/1217-1465) sonu ile Vattâsiler Devletinin (831-946/1428-1549) başlarında yaşamıştır. Fes, Tilemsen, Cezayir, Tunus ve Trablusgarb gibi Mağrib'in belli başlı kültür kentlerinde hayatını sürdürmüştür. Zerrûk'un yaşam sürdüğü yıllar, siyasî buhranların, iç karışıklıkların ve çatışmaların nüksettiği, Mağrib Hanedanlıkları arasında nüfuz çatışmalarının görüldüğü bir dönemdir.¹

Hicrî sekizinci asrın ikinci yarısına kadar güçlü bir konuma sahip olan Merînîler Devleti, Zerrûk'un yaşadığı dönemde, gerilemeye ve yıkılmaya, bürokrasi hantallaşmaya başladı. Sultanlar vezirlere ve bürokratlara söz geçiremez konuma geldi. Özellikle Merînîler Devletinin son sultanı Abdülhak b. Ebî Saîd ez-Zenâtî (823-869/1420-1465) zamanında sultan, sadece bir figür olarak görülmekte ve formalite bir niteliğe sahip bulunmaktaydı. Bu da devletin çöküşüne ve yıkılışına yol açtı.²

Hanedanlık içi çatışmalar yanında, Tilemsen merkezli Zeyyânî, Merâkeş merkezli Merînî ve Tunus merkezli Hafsî Sultanlıkları arasında gerçekleşen çatışmalar da her üç Hanedanlığın güç kaybetmesine yol açtı.³ Mağrib hanedanlıkları arasındaki bu çekişmeler, sömürge güçlerinin bölge topraklarına girmesine ve yerleşmesine yol açtı. Portekiz güçleri 818/1415 yılında Sebte'yi işgal etti. Sebte'de konuşlandıktan sonra 876/1472 yılında Asila ve Dâru'l-Beydâ'yı, 907/1502 yılında Cedide'yi, 910/1504 yılında Arâiş ve Agadir'i ve 912/1506 yılında Asafi'yi ele geçirdiler. Rabat ve Sellâ dışında Fas'ın neredeyse işgal edilmedik yeri kalmadı.⁴ Portekiz işgalinin başarıya ulaşması sonucu bu kez İspanyol güçleri, 911/1505 yılında, yani Şeyh Zerrûk'un vefatından sonra Oran'a girdiler. İlerleyişlerini sürdürmeye başlayan İspanyol güçleri, 915/1509 yılında Bicâye'yi, 916/1510 yılında Trablusgarb'ı ve 941/1534 yılında Tunus'u işgal ettiler.⁵

Merînîler Devletinin sonları ile Vattâsiler Devletinin hâkimiyet sürecinde Mağrib'in maruz kaldığı bir takım fitne ve sıkıntılara rağmen, Fes, Tilemsen, Cezayir, Tunus ve Trablusgarb gibi Mağrib kentleri, fikrî ve kültürel hayatın canlanmasında öncülük etmiştir.

¹ Ahmed Hâlid en-Nâsirî, *el-İstiksâ li-Ahbâri. Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, ed-Dârü'l-Beydâ 1959, c. IV, s. 95.

² Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 99

³ Nâsirî, *a.g.e.*, c. IV, s. 94.

⁴ Abdurrahman b. Haldun, *Târîhu İbn Haldûn Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarâhum min zevî's-Sultani'l-Ekber*, Beyrut 1992, c. VII, s. 203.

⁵ Muhammed el-Menûnî, *Melâmîhu min Tetavvurü'l-Mağribi fî Bidâyâti'l-'Usûri'l-Hadîseti*, Mektebetü'd-Dirâsâti bi-Câmiati Tunus, ts., s. 773.

Bu bölgede başta fıkıh ve tasavvuf olmak üzere İslâmî ilimlerin gelişiminde önemli mesafeler alınmıştır. Hatta Mağrib'in daha önceki dönemlerinde görülmeyen bir tarzda ilim ve fende bir takım atılımlar vücuda gelmiştir.⁶ Şeyh Zerrûk'un yaşadığı hicrî dokuzuncu asırda Mağrib zaviyelerinin sayısı artmış ve etrafında medreseler teşekkül etmiştir. Kurulan bu zaviye medreselerinde öğrenciler yerleşmiş ve buralarda ilim erbabı dersler vermiştir.⁷ Mağrib'de ilmin intişarı kapsamında zaviyelerin büyük yeri vardır. Bu zaviyeler, ekonomik gelir düzeyleri düşük insanların hamiliğini ve tasavvufî düşüncenin temsilciğini yaptıkları kadar, ilmin ve ilim erbabının da hamiliğini gerçekleştirmişlerdir. "Dînî eğitim kurumları ve ziyafet veren aşevleri"⁸ olarak tanınan Mağrib zaviyeleri, fitne ve kargaşa dönemlerinde, ulemanın da sığınağı olmuştur. İlim erbabına sakin ve rahat bir ortam hazırlayan zaviyeler, aynı zamanda eğitim faaliyetlerini koordine etmiş ve her taraftan gelen ilim taliplerini kabul edip yetiştirmişlerdir.⁹ Zerrûk da başta Zeytûnî ve Hadramî zaviyesi olmak üzere bu zaviyelerden gereğince istifade etmiştir. Kendi döneminde zaviye ve medrese çevrelerinin organize ettiği ilmî toplantılara katılmış ve tasavvufî tecrübesini gerçekleştirmiştir. Özellikle fıkıh, kelâm ve tasavvuf çizgilerini birleştirmiş ve marifet nazariyesinde herhangi bir İslâmî disiplinin kalıplarına kendini hasretmemiştir.¹⁰

el-İstiksâ sahibi Nâsırî bu dönemdeki zaviyelerden bahsederken bidat ve hurafelerle mücadele eden tasavvuf ekollerinden de bahsetmektedir. Bunlar arasında Ahmed Zerrûk ve şeyhi el-Cezûlî (ö.870/1466)'ye ait medreseler hakkında şunları söylemektedir: "Bu dönemde gayeleri toplumun ıslahı, halkı batıl ve hurafelerden kurtaran, bidat ve hurafelerle mücadele veren çok sayıda tasavvuf medresesi vardı. Bunun başlıca örneği Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö.870/1466)'nin medresesidir. Bu medresede ed-Debbâğ, el-Gazvânî ve Ahmed Zerrûk gibi seçkin isimler yetişmiştir. Çok büyük çaplı olan bu medreseye altı binden fazla öğrenci devam etmiştir. Zerrûk medresesi, Asafi ribatı, Rekrâkî zaviyesi de bu medreseler arasındadır. Bunlar büyük bir çığır açmış, zındıklık ve taşkınlığı yaymaya kalkışan düşman güçlerinden sapık ve şaşkın kitlelere karşı mücadele etmişlerdir. Örneğin Amr b. Süleyman es-

⁶ Muhammed Benşekrûn, *Mezâhiru's-Sekâfeti'l-Mağribiyyeti mine'l-Karni's-Sâlis Aşar ile'l-Karni'l-Hâmîs Aşar*, Matbaatü'r-Risâle, Rabat 1970, s. 131.

⁷ Muhammed Haccî, *ez-Zâviyetü'd-Dellâiyyetü ve Devruha'd-Dînî ve'l-İlmî ve's-Siyâsî*, el-Matbaatü'l-Vataniyyetü, Rabat 1384/1964, s. 25.

⁸ Lefif, *Dâiratü'l-Maârifü'l-İslâmiyyeti*, II. Baskı, Kahire, ts., c. X, s. 332.

⁹ Haccî, *ez-Zâviyetü'd-Dellâiyye*, s. 71.

¹⁰ İdris Azûzî, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk Ârâuhü'l-İslâhiyyetü tahkîku ve dirâse 'Uddetü'l-Mürîd es-Sâdik*, Matbaatü'l-Füdâle, Muhammediyye 1998, s. 31.

*Seyyâf kendisinin izinli olduğu, peygamber varisi konumunda bulunduğu, Kitap ve sünnet hükümlerinin ortadan kalktığı, kalbine ilka edilenlerden başka hiçbir şeyin kalmadığını iddia etmiştir.*¹¹ Sözlerinin devamında Nâsîrî şu ifadelere yer vermektedir: "Fitne ve fesadın arttığı, bidat ve hurafelerin yayıldığı bu dönemde, ulema-i salihinin kalbinde gayret-i diniyye alevlenmiştir. Allah'a davet yolunda hayatlarını feda eden ulema, kendilerini Hanif dininin hizmetine adanmışlardır. Selef-i salihine uyup hidayet öderlerinin peşinden gitmişler, kitap ve sünnetin ruhuna uygun sahih İslam akidesini tanıtmaya çalışmışlardır. Zihinleri bidat ve hurafe anlayışlarından temizlemişler ve hidayet kaynağı olan Muhammedî şeriata kalben bağlı olmuşlardır."¹²

Nâsîrî eserinde Mağrib tarihinin bu safhasında gerçekleşen büyük olayları şu şekilde dile getirmektedir: "Şark ve garpta cezbe, hâl, melâmet, salah ve velayet sahibi kişiler vardı. Diğer taraftan sünnetin yolu engellenir, incelikler zorlaştırılır, güzellikler nadir görülür oldu. İnsanlık adına bir çabası ve ideali olmadığı halde kendini seçkin gören, kendinde hususiyetlik görmeye kalkışanlar türedi."¹³

İşte böylesi bir dönemde bidat ve fitnelerin yaygınlık kazandığını gören Zerrûk, bir islah projesi hazırlamış, *Uddetü'l-Mürî's-Sâdik* isimli eseri ile çözüm yolları üretmeye çalışmış, eleştiri ve tenkitler yöneltip sünnetin ihyasına öncülük etmiştir. Bu makalemizde Ahmed Zerrûk'un hayatını, eserlerini, tarikatını ve tasavvufi düşüncesini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Ahmet ez-Zerrûk'un Hayatı

Berânis kabilesinden olan Zerrûk'un tam ismi, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Bernûsî el-Fâsî'dir. İslâm âleminin önde gelen meşhur sûfi ve fakihlerinden biri olarak Zerrûk adıyla tanınmaktadır.¹⁴ Zerrûk lakabını, dedesinden almıştır.¹⁵ Bir diğer lakabı ise Haddârî'dir.¹⁶ Aslında babası tarafından kendisine

¹¹ Nâsîrî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 144.

¹² Nâsîrî, *a.g.e.*, c. IV, s. 144.

¹³ Nâsîrî, *a.g.e.*, c. IV, s. 163.

¹⁴ Bir Berberi kabilesi olan Berânis, Fes ile Taze kentleri arasındaki bir bölgede yaşamaktadır. Tâze'nin kuzeyine düşen bu dağlık bölgede yaşayan kabile üyeleri zengin ve varlıklı zümrelerdir. Bkz. Ali Fahmi Khushaim, *Zarruq the Sufi: A Guide in the Way and A Leader to t Truth: A Biographical and Critical Study of A Mystic From North Africa*, Tripoli: The General Company for Publication, 1976, s. 9.

¹⁵ Dedesinin gözleri mavi olduğu için Zerrûk diye anılmıştır.

¹⁶ Abdullah Kanon; "Hadâr kelimesi, Berânis kabilesinden olan babasının medfun bulunduğu Tilivân'a yakın bir yerdeki vadinin ismidir." tespitinde bulunmaktadır. Zerrûk'un yakın arkadaşlarından ve Şifşâven âlimlerinden Seyyid Simâr'ın da, "Ahmed Zerrûk kendisini bu vadiye nispet etmektedir." değerlendirmesine yer

Muhammed ismi verildiği hâlde, babasının vefatı üzerine ninesi, ona, babasının adı olan Ahmed ismini vermiştir. Daha sonra da Ahmed adıyla anılmıştır.¹⁷

22 Muharrem 846/07 Haziran 1442 tarihinde dünyaya gelen Ahmed Zerrûk, doğumunun akabinde Cumartesi günü annesini, Çarşamba günü babasını¹⁸ kaybetti.¹⁹ Babasının vasiyeti gereği vasiliğini üzerine alan ninesi,²⁰ Zerrûk'un terbiyesine özen göstermiştir. Zerrûk'un eğitimi üzerine titiz davranan ninesinin yanında,²¹ Zerrûk'un yetişmesinde diğer aile büyüklerinin de katkısı büyüktür.²²

Okuma-yazma öğrenmeye başladığında Zerrûk, derslerini ciddiye alan ve verilen görevleri yerine getiren örnek bir öğrenciydi. Yapılan nasihatleri can kulağı ile dinleyen Zerrûk, her günün ezber-

vermektedir. Abdullah Kanon, *Mevsûiyetü Meşâhîri Ricâli'l-Mağrib*, Dârü'l-Kitâbi'l-Mağribi, Kahire 1994, c. III, s. 6.

¹⁷ Kanon, *Mevsûiyetü Meşâhîr*, c. III, s. 6.

¹⁸ Zerrûk'un babası takva, vera' ve zühdü güçlü, seçkin ve saygın şahsiyetlerdendir. Fakat ilim ehlinde değildir. Kendisi Berânis kabilesine ait Tilîvân kasabasında medfundur. Ahmed Zerrûk'un takipçileri, babasının kabri çevresine türbe, mescit, imam evi, ziyaretçiler için misafirhaneden oluşan külliye inşa etmişlerdir. Bkz. Kanon, *Mevsûiyetü Meşâhîr*, c. III, s. 6.

¹⁹ Ahmed Zerrûk'un doğduğu yıl Fe's'te yaygın hâle gelen Azûne taununa Zerrûk'un anne ve babası da yakalanmıştır.

²⁰ Ninesinin ismi Fatıma olmasına rağmen, Karaviyyin Camiini yaptıran Fatıma binti Abdillâh el-Fihri'nin künyesi olan Ümmü'l-Benîn adıyla anılırdı. Ümmü Hâni'l-Abdûsiyye'nin yakınındaki fakih kadınlardan biriydi. Zerrûk, ninesi Ümmü'l-Benîn'in kendisi ile ilgili müjdeli rüyalarından da bahsetmektedir. Buna göre bir defasında torununu deryaya gark olmuş tarzda görür. Rüya tabircisine varıp rüyasını yorumlattığında, ilim deryasına gark olan bir evlâda veya toruna sahip olacağı müjdesini alır. Bir defasında da ninesine rüyasında yazılı altın levha verilir. Bu rüyayı da yorumlattığında bilge bir yavrusunun olacağı değerlendirmesini alır. O günlerde de annesi, Zerrûk'a hamile kalmıştır. Dokuz ay sonra torunu dünyaya geldiğinde onun bakım ve eğitimi bizzat kendisi üstlenmiştir. Daha iki yaşındayken ninesini hayretlere bırakan bir takım manevî tecellilere maruz kalmıştır. Bkz. Khushaim, *Zarruq the Sufi*, s. 10-11.

²¹ Daha çocukken torununun namaza alışmasına gayret etmiş, onun abdestsiz namaz kılmasına göz yummuştur. Sabah namazına kalktığında ve namazlarını vaktinde kıldığında her defasında torununu para ile ödüllendirmiştir. Bir şeylere ihtiyaç hissettiklerinde torununu dua etmeye alıştıran, isteklerini doğrudan Allah'tan talep etmesini öğretilirdi. Çoğu kadının âdeti olduğu vechiyle o asla çocuğu ile övünmez, yavrusunun meziyetlerini dillendirmezdi. Çocuğın doğal bir tutum sergilemesine özen gösterirdi.

²² Bir defasında diğer çocuklar gibi caddenin bir köşesine oturmuş kissacının yalanlardan ibaret masallarını dinlerken kendisini gören büyük amcası, bu tutumundan dolayı kendisini ikaz etmiş, köşe başlarında bu şekilde palavra atan kişilerde hayır olmadığını belirtmiş ve Zerrûk da bir daha böylesi bir tutuma girişmemiştir. Bir diğer aile büyüğü sayılan Sidi Ahmed el-Acl ise misafirden önce sofraya oturmaya kalkışan Zerrûk'u bu tutumundan dolayı uyarmış, ondan misafire saygılı olunması gerektiğini bildirmiştir. Bkz. Khushaim, *Zarruq the Sufi*, s. 11; Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 42.

lenmesi gereken surelerini zamanında ezberliyordu. Böylece on yaşında hıfzını tamamlamış oldu.²³ Akrabalarından birinin de tavsiyesi doğrultusunda dokuz yaşında meslek eğitimi alması için kunduracının yanına gönderildi. Haftanın Salı, Perşembe ve Cuma günleri, okuldaki derslerini tamamladıktan sonra, ikinci üzeri, kunduracının yanında çalışırdı.²⁴ On yaşına gelince ninesi Ümmü'l-Benîn vefat etti. Ninesinin vefatından sonra onu kim büyüttü, onun eğitimi ile kim ilgilendi, bilemiyoruz. Fakat akrabalarından birinin yanında yetiştiği genel kanaattir. Bir diğer ihtimal ise ninesinin vefatından sonra kendi geçimini kendisinin sağlamış olması, kunduracı çırağı olarak kimsenin vesayetinde olmadan yaşamını sürdürmesidir. Zaten on altı yaşına geldiğinde genç bir birey olarak kimsenin desteğine gereksinim duymamıştır.²⁵

On altı yaşından sonra, artık kendi kendine yeten yetişkin bir genç konumuna gelen Zerrûk, hayat yörüngesini bizzat kendisi çizmeye, kunduracının yanında çırak olarak geçen çocukluk günlerinin aksine ilim ve fıkıh sahasında araştırma sevdasına koyuldu. Kunduracılık mesleğini uzun süre devam ettiremedi. Fıkıh, hadis ve usule dair ana kaynakları, Arap dil ve gramerini, tasavvufa dair temel eserleri tetkike koyuldu. Bidayette tasavvufa olan merakını terâcim-i ahvâl kitaplarından gidermeye çalıştı. Öncelikle dinî ve fikhî ilimleri tahkike koyuldu.²⁶ O dönemde Fes, hem dinî hem de fikrî atmosfer bakımından seçkin bir yerdi. Zerrûk da gerek Fes'te gerekse Tilemsen gibi yakın kentlerde meşhur ulema ve fukahadan faydalanma yoluna gitti.

a. Tahsil Hayatı

Daha çok fıkıh ve hadis alanındaki çalışmaları ile dikkat çeken Zerrûk'un gençlik döneminde okuduğu derslere ait kitapları şu şekilde sıralayabiliriz: *Sahih-i Buhari* ve *Sahih-i Müslim*, *Câmiu't-Tirmizi*, *Risâletü İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, Gazalî'nin *Risâletü'l-Kudsiyye'si*, *Akâidü't-Tûsî*, Abdülhak el-İşbilî'nin *el-Ahkâmü's-Süğrâ'sı*, İbn Atâillah'ın *et-Tenvîr fî İşkâti't-Tedbîrî*.²⁷

²³ Ahmed Baba et-Timbuktî, *Neylü'l-ibtihâc fî tatrîzî'd-dîbâc*, Kahire 1351, s. 61; Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 43.

²⁴ Timbukti, a.g.e., s. 61; Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 44.

²⁵ Kanon, *Mevsûiyyetü Meşâhîr*, c. III, s. 7; Khushaim, a.g.e., s. 12.

²⁶ Khushaim, *Zarruq the Sufi*, s. 12.

²⁷ Hayatının ilk safhasında okuduğu dersleri Zerrûk, şu şekilde beyan etmektedir: "Buluğa erdikten sonra altı yaşımdayken Ali es-Sittî ve Abdullah el-Fehhâr'ın risalelerini okudum. Okuma faaliyetlerini sürdürüp araştırma, inceleme ve tahkik çabasına büründüm. el-Karavî, el-Mecâsî ve ez-Zerhûnî gibi isimlerden ders aldım. Tasavvuf ve kelim ilimlerine ilgi duydum. Şeyh Abdurrahman el-Mecdûlî'nin yanında er-Risâletü'l-Kudsiyye ve Akâidü't-Tûsî'yi okudum. el-Kavrî'nin yanında Buhari dersleri aldım. Onun yanında Abdülhak es-Süğrâ'nın el-

Zerrûk'un fıkıh alanında istifade ettiği hocaları arasında Abdullah el-Kavrî, tasavvuf sahasında faydalandığı şeyhleri arasında ez-Zeytûnî başta gelmektedir. Fakat hayatının ilk döneminde fıkıh eğitimi, tasavvufî birikiminden daha öncelikli bir durum arz etmektedir. İmam-ı Gazalî'de olduğu gibi Zerrûk da hayatının sonunda tasavvufa ağırlık vermiştir. Onun fıkıh ve usûl dersleri aldığı Mağrib'deki âlimlerden en önde geleni, Abdullah b. Muhammed b. Kasım el-Kavrî (ö. 872/1467-68)'dir. Çok sayıda talebeye sahip olan el-Kavrî'nin yanında Zerrûk, sıradan bir öğrenci değil, kendisine yakın bir isimdi. Kendisini evinde ziyaret eder, hocası ile değişik konularda münazara ederdi. Hatta bazı tasavvufî meselelerde de kendisi ile fikir alışverişinde bulunurdu. Zira el-Kavrî, tasavvufî neşeden hiç de uzak birisi değildi.²⁸

Zerrûk'un Mağrib'de kendilerinden istifade ettiği diğer hocalarını şu şekilde sıralayabiliriz:²⁹ Salih Abdullah b. Muhammed b. Kasım el-Kavrî (ö. 872/1467-68),³⁰ Ahmed b. Muhammed el-Fiştâlî (ö. ?),³¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Musa el-Abdûsî (ö.849/1445),³² Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Acel el-Vizruvâlî, (ö. 856/1452),³³ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Said el-Miknâsî el-Fâsî (ö. 870/1466),³⁴ Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Abdirrahman el-Enfâsî (ö. 860/1456),³⁵ İbn Emlâl adıyla tanınan Ebû Abdillâh Muhammed

Ahkâmü's-Süğrâ'sına dair fikhî derinliklere vakıf oldum ve Tirmizî'nin Cami'ni okudum. Burada ismini sayamayacağım kadar çok sayıdaki fakih ve sufiden faydalandım." Bkz. Abdullah Kanon, *Zikriyyâtü Meşâhiri Ricâlî'l-Mağrib, Dârü'l-Kütübü'l-Lübânî, Beyrut, ts., s. 7; Khushaim, a.g.e., s. 13.*

²⁸ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 49.

²⁹ Khushaim, *a.g.e.*, s. 12-13; Azûzî, *a.g.e.*, s. 45-47.

³⁰ Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceratü'n-Nûri'z-Zekiyye, Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut 1349, s. 261.*

³¹ Nurullah adıyla da tanınmaktadır. Fes halkının çocuklarını eğitirdi. Zerrûk da doğduğunda onun yanına götürülmüş ve kendisine hayır duada bulunmuştur. Bkz. Ahmed b. el-Kâdî el-Meknesî, *Cezvetü'l-İktibâs, Rabat 1973, c. I, s. 126.*

³² Çocukluğunda teberruken dua etmesi için Zerrûk onun yanına götürülmüştür. Zerrûk eserinde çocukluğundan beri kendisinin tavsiyelerine riayet ettiği için kendisini şeyhleri arasında zikretmektedir. Bkz. Mahlûf, *Şeceratü'n-Nûri'z-Zekiyye, s. 255.*

³³ Beydâ kentinin kadısıydı. Zerrûk'un ninesi ile evliydi. Kendisi ile üç ay ancak beraber olabildi, 856/1452 yılında vebadan vefat etti. Ninesinin anlattığına göre el-Vizruvâlî, dindar, salih ve sûfî bir şahsiyetti. Haftada bir kez Kur'an'ı hatmederdi. Bkz. et-Timbuktî, *Neylü'l-ibtihâc, s. 80.*

³⁴ İz takipçiliği ile tanınırdı. el-Cennâtî gibi Karaviyyin ulemasından ders aldı. İbn Gazi'yi yetiştirdi. el-Abdûsî'den sonra Karaviyyin Cami hatipliğine atandı. Bkz. Mahlûf, *Şeceratü'n-Nûri'z-Zekiyye, s. 264; et-Timbuktî, Neylü'l-ibtihâc, s. 81.*

³⁵ Camiü'l-Endülüs'ün hatip ve imamıydı. Kendisinden çok sayıda topluluk *Müdevvene* okumak suretiyle istifade etti. Kuraklık zamanlarında halk kendisinden yağmur duası ricasında bulunudu. Zerrûk, onun arkasında çok namaz kıldığından bahsetmektedir. Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 46.

(ö.856/1452),³⁶ Ebû Ali Hasan b. Mendîl el-Mağlîlî (ö. 866/1462),³⁷ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Salih (ö. 860/1456),³⁸ Ebû Abdillâh el-Attâr (ö. ?),³⁹ Ebû Zekeriya Yahya (ö. 870/1466),⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed Süleyman el-Cezûlî el-Hasenî (ö. 870/1466),⁴¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Abdillâh ez-Zeytûnî,⁴² Abdullâh et-Tecîbî (ö. 887/1482),⁴³ Ebû Sâlim İbrahim et-Tâzî (ö. 866/1462),⁴⁴ Muhammed b. Hasan es-Serrâc (ö. 887/1482),⁴⁵ Muhammed b. Kasım er-Rasâ' (ö. 890/1485),⁴⁶ Ümmî Hânî el-Abdûsiyye (ö. 860/1456), Ebû Abdillâh Muhammed el-Mişdâlî (ö. 866/1462),⁴⁷ Abdurrahman el-Mecdûlî, Abdullâh el-Fehhâr, Abdurrahman el-Mecâsî, Ali es-Sittî, İsa el-Mevâsî, Ebu Zekeriya (ö.870/1466).⁴⁸

Zikredilen Fes ulemasının yanında temel eğitimini tamamlayan Zerrûk, 870/1466 tarihinde kırk beş günlük süreyle Tilemsen ve Cezayir'e gider. Tilemsen'de Ebû Medyen'in türbesini ziyaret eder. Kısa süreli kalmış olmasına rağmen, Tilemsen ve Cezayir'de ilmiyeden çok sayıda kişi ile görüşür. Kendileri ile görüşüp ilmî birikim-

³⁶ el-Karavî'den sonra fetva makamına getirilmiştir. Kendisi medeni ve alçakgönüllü bir şahsiyettir. Zerrûk, kendisinden Halfâvin Medresesinde ders aldığını ve arkasında namaz kıldığını söylemektedir. el-Vizruvâlî ile aynı gün vefat etmiştir. Bkz. Azûzî, *a.g.e.*, s. 46.

³⁷ Annâniyye Medresesinde imam, Karaviyyin Üniversitesinde müderristi. Kendisi güçlü bir hafızdı. Metinleri ezbere nakletmesi ile tanınırdı. Yetiştirdiği isimler arasında İbn Gazi de bulunmaktadır. el-Karavî ile arasında yarış ve rekabet olurdu. Bkz. Mahlûf, *Şeceratü'n-Nûrû'z-Zekiyye*, s. 263.

³⁸ el-Feylâlî es-Sicilmâsî adıyla tanınmaktadır. Hem fakih hem de salih bir sûfî idi. Fıkıh, kıraat ve tasavvufta mahirdi. *El-Kafiye* dersinde gözde bir isimdi. el-Karavî'nin arkadaşı idi. Bâbü'l-Fütuh'ın dışarısında medfundur. Bkz. et-Timbuktî, *Neylû'l-ibtihâc*, s. 80.

³⁹ Zerrûk'un teyzesinin eşidir.

⁴⁰ Duası makbul bir şahsiyet olduğu için insanlar kendisinden hayır dua talebinde bulunurdu.

⁴¹ Çok sayıda keramet ve menkabelere sahiptir. Zahir ve batın ilimlerini öğrenip tasavvufta fıkıhı birleştiren kişi olarak tanınmaktadır. İbnü'l-Hâcib'in *Ferî*'ni ezberlemiştir. Sürekli *Delâilü'l-Hayrat* okumaktadır. Merâkeş'te medfundur. Bkz. Mahlûf, *Şeceratü'n-Nûrû'z-Zekiyye*, s. 264.

⁴² Kendisi Fes'te Şâziliyye tarikatının şeyhi idi. İbn Asker *ed-Devha* isimli eserinde onu, ebdalden biri, kerametler sahibi, duası makbul bir şahsiyet olarak tavsiye etmektedir. Zerrûk kendisinden tasavvuf eğitimi aldı. 870/1466 yılına kadar kendisine hizmet etti. Zira zaviyesinin hizmetini yürütenlerden birisi de Zerrûk'tu. Kendisine yakın isimlerden biri idi. Abdurrahman Ebû Ya'zâ'nın kabrini ziyaret ederken kendisine eşlik etmişti. İkisi arasında ileri düzeyde yakınlık vardı. Bkz. İbn Asker Muhammed b. Ali eş-Şefşâvünî, *Devhatü'n-nâsir li-mehâsini men kâne bi'l-Mağrib min meşâyihî'l-karnî'l-âşir*, tah. Muhammed Haccî, Rabat 1396/1976, s. 71-72.

⁴³ et-Timbuktî, *Neylû'l-ibtihâc*, s. 95.

⁴⁴ Mahlûf, *Şeceratü'n-Nûrû'z-Zekiyye*, s. 263; et-Timbuktî, *a.g.e.*, s. 85

⁴⁵ et-Timbuktî, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁶ Mahlûf, *a.g.e.*; s. 267; et-Timbuktî, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁷ Mahlûf, *a.g.e.*, s. 263.

⁴⁸ et-Timbuktî, *a.g.e.*, s. 85.

lerinden istifade ettiği bu şahsiyetleri de şu şekilde sıralayabiliriz: Ebû Zeyd Abdurrahman es-Sâlebî el-Cezâirî (ö. 875/1470-71),⁴⁹ es-Sâlebî'nin öğrencisi İbn Abdillâh ez-Zevâvî el-Cezâirî (ö. 884/1479),⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdülcelîl et-Tunusî (ö. 899/1494),⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf el-Hasenî es-Senûsî (ö. 895/1489),⁵² Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Zikri et-Tilimsânî (ö. 899/1494),⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi'l-Fazl b. Sa'd et-Tilmisânî (ö. 901/1495).⁵⁴

873/1468 tarihinde hac vecibesini yerine getirmek maksadıyla Mağrib'den ayrılan Zerrûk, şark istikametine doğru yola koyuldu. Bir yıl kadar Kahire'de kaldı. Ertesi yıl hac vazifesini yerine getirdikten sonra yaklaşık bir sene Peygamber Efendimizin mücaviri oldu. Zerrûk'un bir yıllık süreyle ikamet ettiği ikinci Kahire ziyareti 887/1482 yılında gerçekleşti.⁵⁵ Bu ikametleri süresince Kahire'de kendilerinden istifade ettiği ve Ezher'de ders halkalarına katıldığı ilim erbabını şu şekilde sıralayabiliriz: Muhammed es-Sehâvî (ö.902/1497), Ahmed eş-Şevâbitî, Şemseddin el-Cevcerî (ö. 896/1491), Abdurrahman el-Kabbânî, Muhyiddin ed-Dimeşkî, Muhammed el-Kuraşî, Ahmed b. Hacer (ö. 852/1448), Abdullah b. Muhammed el-Muvakkît, Ahmed eş-Şâvî, Ebü'l-Mecd (İbn Ebi'l-

⁴⁹ Kendisinin doksanın üzerinde eseri bulunmaktadır. İbn Atiyye'nin muhtasarını hazırladığı tefsiri, *Ravzatü'l-Envâr fi'l-Fikh ve el-Envârü'l-Madîetü fi'l-Cem' beyne's-Şeriatî ve'l-Hakikatî* isimli eserleri bunlardan bir kaçıdır. es-Sâlebî, fıkıhla sünni tasavvufu birleştirmesi ile tanınmıştır. Bkz. Mahlûf, a.g.e., s. 264; et-Timbuktî, a.g.e., s. 173.

⁵⁰ Şeyh Senûsî tarafından şerh edilen *el-Lâmiyetü'l-Meşhûratü fi'l-Akâidi* isimli eserin müellifidir. Şeyhi gibi kendisi de kelamla tasavvuf arasındaki bütünlüğü sağlama çabasında olmuştur. Bkz. Yusuf b. İsmail en-Nebhânî, *Câmiu Kerâmâtî'l-Evliyâi, Dâru'l-Kütübî'l-Misr, Kahire, ts., c. I, s. 276; Timbuktî, a.g.e., s. 229; Azûzî, Ahmed Zerrûk, s. 54.*

⁵¹ Kendisine ait çok sayıda eser bulunmaktadır. *İzamü'd-Dürer ve Ravhül-Ervâh* bunlardan sadece ikisidir. *Firau İbn Hâcib* üzerine bir talik çalışması, Mantık ilmine dair bir telifi, fihristi ve fetvalarının derlendiği bir kitabı bulunmaktadır. Bkz. et-Timbuktî, a.g.e., s. 229.

⁵² Tilemsen'in seçkin âlimlerinden. Başta *el-Akâidü's-Sügrâ ve'l-Kübrâ ve'l-Vüstâ* ile *Şerhu Lâmiyetü'l-Cezâirî* olmak üzere çok sayıda eseri bulunmaktadır. Bkz. Mahlûf, a.g.e., s. 266.

⁵³ Çok sayıda eseri bulunmaktadır. Kelâm ilmine dair 1500 beyitten fazla bulunan *Manzûmetün Kübrâ'sı* meşhur eserlerindedir. Mantık ilmine dair bir eseri daha olup kelam ilmi ile fikhî ilmi arasında bütünlüğe çalışmaktadır. Bkz. Mahlûf, *Şeceratü'n-Nûrû'z-Zekiyye, s. 267.*

⁵⁴ Fıkıh alanında saygın bir isimdi. et-Tunusî ve es-Senûsî'den ders aldı. Daha sonra tasavvufa ilgi duymaya başladı. Sonunda tasavvuf sahasında derinleşir oldu. Tasavvufa dair *Ravdatü'n-Nesrin fi Menâkibi'l-Erbaati's-Sâlihîn: el-Hevârî ve't-Tâzi ve İbrâkân ve'l-Kummârî* ile *en-Necmü'n-Nâkib fimâ li'l-Evliyâi mine'l-Menâkib* isimli eserleri telif etmiştir. Bkz. Abdüsselâm İbn Sevde, *Delîlü Müerrihi'l-Mağribî'l-Aksa, Dâru'l-Kütüb, III. Baskı, ed-Dâru'l-Beydâ 1960, s. 302.*

⁵⁵ Timbuktî, *Neylül-ibtihâc, s. 85.*

Mecd), Nureddin es-Senhûrî, Ebû İshâk et-Tenûhî, Şihâbuddin el-Ebşîhî, İbrahim ed-Demîrî (ö. 923/1517), Ahmed b. Ukbetî'l-Hadramî (ö. 895/1489).⁵⁶

Zerrûk'un Fes'teki şeyhleri hem muallim hem şeyh, hem fakih hem sûfî, hem zahir hem batın uleması oldukları gibi şarktaki hocaları da zü'l-cenahayndı. Ahmed Zerrûk da hocaları gibi fıkıhla tasavvufu birbirinden ayırmamış, birini diğerine tercih etmemiş, tek taraflı bir bakış açısı sergilememiştir. O ne fıkıh uğruna tasavvuftan ne de tasavvuf uğruna fıkıhtan vazgeçmiştir. Bu minvalde kendisine şeriatla tarikatı birleştiren kişi lakabı verilmiştir. Fes'te fakih el-Kavri'nin öğrencisi ve şeyh Zeytûnî'nin müridi olan Zerrûk, şarkta da Hadramî'nin müridi, Muhammed es-Sehâvî (ö. 876/1472)'nin öğrencisi olmuştur. Zerrûk, hocası es-Sehâvî'yi bizzat evinde ziyaret eder, kendisine değişik konu ve meselelerdeki görüşünü sorardı.⁵⁷

b. Tasavvufî İntisabı

Zerrûk'un öğrenim hayatı boyunca okuduğu kitaplardan onun tasavvufa olan meyli açıkça görülmekte ve tasavvufa olan iştiağı bizzat anlaşılmaktadır. Okuduğu tasavvufî eserler arasında şunlar ilk etapta göze çarpmaktadır: *İhyâu Ulûmiddin, er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, İbn Ataillah el-İskenderî'nin *Hikem, et-Tenvîr, Letâifü'l-Minen, Tâcü'l-Arûs, Miftâhu'l-Fellâh* gibi eserleri, Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Maariî*, Muhâsibî'nin eserleri, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kütü'l-Kulûb'u*.⁵⁸ Tasavvuf ilmi alanındaki üstatları arasında ise ez-Zeytûnî, eş-Şevâtibî, el-Kabbânî ve Hadramî başta gelmektedir.

b.1. Zeytûnî'ye İntisabı

İlk tasavvufî eğitimini Şaziliyye tarikatı şeyhi Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ez-Zeytûnî'den aldı. Zeytûnî'ye olan intisabını 870/1466 yılında ve Fes'te gerçekleştirdi. Şeyhi ile birlikte Ebu Ya'za Yelnur b. Meymun (ö. 572/1177)'un kabrini ziyaret etti.⁵⁹ Fakat bir süre sonra şeyhi ile arasında soğukluk peyda olup şeyhi ile ilişkilerinde kopukluk meydana geldi. Zerrûk ile Zeytûnî arasındaki ihtilafın iki temel ihtimali bulunmaktadır:

Zerrûk, ilk ihtimali bizzat şu şekilde dile getirmektedir: "Zeytûnî bana bir sırrını söylemişti. Sonra beni o sırrı fâş etmekle suçladı. Kimselere herhangi özel bir şeyler söylemediğimi adım gibi biliyordum ama bunu ispatlayamadım. Yeryüzü bana dar geldi ve

⁵⁶ Khushaim, *Zarruq the Sufi*, s. 18; Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 59.

⁵⁷ Khushaim, *a.g.e.*, s. 18; Azûzî, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁸ Khushaim, *Zarruq the Sufi*, s. 18-19.

⁵⁹ Khushaim, *a.g.e.*, s. 14; Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 50.

yola koyulup Ebu Medyen'i ziyaret etmeye karar verdim. Fes'ten ayrılip Tilemsen'e yerleşmeye karar verdim. Yolda bir takım sıkıntılarla karşılaştım. Ama hazretin makamını ziyaretle rahatladım. O makamda manevî hallere büründüm.⁶⁰

İkinci ihtimal ise Tilemsen'e gidişinden bir yıl önce, yani 869/1465 yılında Fes'te gerçekleşen olaylarla yakından irtibatlıdır. O yıl Ebû Fâris el-Viryâkilî'nin fetvası ile Sultan Abdülhak el-Merîni tahttan indirilmek istenir. Viryâkilî, fetvasına, Şeyh Zeytûnî de dahil Fes ulemasının genelini ortak eder. Zerrûk ise Viryâkilî ile Zeytûnî'nin sergilediği tavrı onaylamaz. Bölgedeki siyasî gelişmeleri yakından takip eden ve siyasî muhalefetin seyirinden haberdar olan Zerrûk, Viryâkilî'nin başını çektiği ve Zeytûnî'nin desteklediği, Sultan Abdülhak Merîni'yi devirmeyi hedefleyen isyanı doğru bulmaz.⁶¹ Sultan taraftarı olduğu için değil, anarşi ve kargaşayı sevmediği için muhaliflerin isyan girişimini yerinde bulmaz. Ortaya çıkacak isyanla Müslüman kanının döküleceğini düşünür ve bu yüzden de korkuya kapılır. Salahiyetli idareci ve sultanlara itaat etmek suretiyle Müslümanların birliğini tesis etmek ister. Ama birileri zor kullanılarak taşkınlık meydana getirmek isterken, o da bu aykırı tutumdan kaçınmaya çalışır. el-Viryâkilî'nin fetvası, bu durumun bir örneğidir. Bir vesileyle görüştüğü Abdülhak, ondan kendisine itaat etmesini istediğinde, Zerrûk, sultanın şer'î anlayışa uygun hareket etmediğini söyleyerek kendisini onaylayamadığını da söylemiştir. Şeyhi Zeytûnî ve el-Viryâkilî ile ihtilafa düşen Zerrûk'un mesafeli tutumu, kendisini el-Viryâkilî'nin arkasında namaz kılamayacak duruma getirir. Zerrûk, Viryâkilî'nin imametine ve arkasında namaz kılmaya karşı sergilediği muhalefetini şu sözü ile daha anlaşılır kılar: "Namazımı kendini beğenmiş kişinin arkasında kılamam"⁶²

Ulema ve şeyhi Zeytûnî ile ters düştükten sonra Fes'i terk edip Tilemsen'e giden Zerrûk, Mağrib'e döndükten sonra Zeytûnî ile arasındaki ihtilafı gidermiştir. Zeytûnî kendisini öncekinden daha fazla bir ilgiyle bağrına basmıştır. Hatta Zerrûk, gerçekleşen bu ülfet sonucunda, şeyhini yedi ebdalin başı saymıştır.⁶³

b.2 el-Hadramî'ye İntisabı

Zerrûk eserlerinde Tilemsen'e gittikten sonra tekrar Fes'e döndüğünden, Zeytûnî ile arasını düzelttiğinden, Tilemsen dönüşü üç yıl daha Fes'te ikamet ettiğinden ve en sonunda şark istikamesinde yolculuğa çıktığından bahsetmektedir.

⁶⁰ Khushaim, *a.g.e.*, s. 15; Azûzî, *a.g.e.*, s. 51.

⁶¹ Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 100.

⁶² Nâsirî, *el-İstiksâ*, c. IV, s. 100.

⁶³ Khushaim, *Zarruq the Sufi*, s. 17; Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 55.

Zerrûk'un ikinci şeyhi Ahmed b. Ukbe el-Hadramî'dir. Hadramî ile ilk buluşması, 876/1471 yılında gerçekleştirdiği hac dönüşü Kahire'de vuku bulmuştur. Kendisi ile karşılaştıktan sonra onun tasavvufî öğretilerine merak salmış ve onun yanında tasavvuf alanında derinleşmek istemiştir.⁶⁴ Zerrûk şeyhi Hadramî'yi ender makamlara sahip ve en güzel ahlâkla müzeyyen biri olarak tanıtmaktadır.

Mısırlılar arasında tarikatını yaymakta başarılı olamayan Hadramî, müritleri arasında temayüz eden iki Mağribli şahsiyetten ümitlenmiştir: Bunlar, Ahmed Zerrûk ve Muhammed Hassâsî'dir. Davetine icabet etmemeleri ve tarikatını benimsememeleri nedeniyle Mısır halkından rahatsızlık duyan Hadramî'yi bir grup Mağribli şahsiyetle ziyaret eden Zerrûk, Hadramî'den işittiği şu ilk sözle onun sıkıntısını anlamıştır: "*Bu diyardan hemen çıkınız. Burası iman nurunu söndürüyor. Dininin selametini isteyen kişi buradan çıkmalı.*"⁶⁵ Hadramî, Zerrûk'a çok fazla güvenmiş ve onu sahib-i sır kabul etmiştir. Zerrûk ve Hassâsî'nin tarikatını Mağrib'de yayacağına büyük ümit beslemiştir. Kendisine tabi olan ve tarikatını istediği tarzda yaymaya yatkın bulunan bu Mağriblilere şu şekilde tavsiyede bulunmuştur: "*Mağrib'in suyu tatlıdır. Oraya döndüğünüzde gönülleriniz şenlenir.*"⁶⁶ Diğer yandan, Şeyh Hadramî'ye; "*Peygamberler neden hep şarka gönderilmiş de Mağrib'e gönderilmemiş?*" diye sorulduğunda, "*Doktor hastalığın olduğu mahalle gider.*" cevabını vermiştir.⁶⁷

Zerrûk, sekiz ay kadar şeyhi ile beraber olmuştur. Önde gelen müritlerinden ve samimi bağlılarından biri konumuna gelene kadar çok çabalamış, şeyhi küçük büyük her işte kendisiyle istişare etmiştir. Hadramî'nin tarikatı ve öğretilerini Mısır toprakları dışında yaygınlaştırması sonucu, şeyhinin meşhur ve tanınır bir konuma gelmesini sağlamıştır. Hadramî ve Zerrûk arasında gerçekleşen mektuplaşmalardan, Hadramî'nin Tunus, Cezayir, Bicâye ve Fes'teki bağlıları ile irtibat içerisinde olduğunu ve onları yönlendirdiğini görmekteyiz.⁶⁸

⁶⁴ Zerrûk'un şark yolculuğu tasavvufa ilgisini artırmıştır. Ebû'l-Abbâs eş-Şevâtîbî'nin yanında Kuşeyrî Risalesi'ni, Kabbânî'nin yanında İbn Ataillah el-İskenderî'nin kitaplarını okumuştur. Şeyhi Hadramî'yi tanımak suretiyle ise tasavvufa olan merakı daha fazla artmıştır. Hadramî'nin kendisi üzerinde büyük tesiri olmuştur. Zerrûk Hadramî'ye ve tarikatına hayran olmuş, onunla ruhen birliktelik sergilemiştir Bkz. Azûzî, *a.g.e.*, s. 61.

⁶⁵ Khushaim, *Zarruq the Sûfî*, s. 20; Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 62.

⁶⁶ Khushaim, *a.g.e.*, s. 20; Azûzî, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁷ Khushaim, *a.g.e.*, s. 20; Azûzî, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁸ Khushaim, *a.g.e.*, s. 21; Azûzî, *a.g.e.*, s. 62.

c. Mağrib'deki İrşad Faaliyetleri

Hadramî ile irtibatını güçlendiren Zerrûk, 877/1472-73 senesinde Mağrib'e dönmeye karar verdi. Bir sene kadar Trablusgarb'da ikamet etti. 878/1473 yılında Tunus ve Bicâye'e gitti. Trablusgarb'da Halvelû adıyla tanınan Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdîrrahman el-Yezlîti el-Karavî (ö. 882/1477)⁶⁹ ve Ebû Ahmed b. Yunus el-Kostantinî (ö. 878/1473)⁷⁰'den, Tunus'ta Ebû Abdillâh Muhammed b. Kasım er-Rassâ' (ö.894/1489)⁷¹'dan, Bicâye'de Ebû'l-Hasan el-Kalsâdî (ö.891/1486)'den ders aldı.⁷² Yedi yıl sonra Zerrûk, 879-880/1474-75 tarihleri arasında Fes'e döndü. Fes'te dört yıl kalan Zerrûk, şehir halkı tarafından yanlış anlaşılmiş ve bir takım tepkilere maruz kalmıştır.

Zerrûk, Fes ulemasının karşı tutumu sonucu, Fes'i terk etmek zorunda kaldı. Bu ayrılışla hayatında yeni bir merhale başlamış oldu. Karar kılacağı, huzur duyacağı ve emin olacağı bir yer arayışına girişti. Zerrûk, Bicâye kentine gitmeyi düşündü. Orada dostları ve bağlıları mevcuttu. Fes'te bulamadığı hüsn-i kabulü burada elde edeceğini zannetti. 884/1479 yılında Bicâye'deyken, şeyhi Kahire'den kendisine bir mektup gönderdi. Şeyhi mektubunda kendisine yönelik sert ve ağır bir ifade kullanmaktaydı. Mektubu kendisini uyarmak için yazmıştı. Öğrencisi Zerrûk'un Fes'te ulema ile yaşadığı anlaşmazlıkları duymuştu.⁷³ Mektubunu Zerrûk'un himmetini yüce tutmak ve moralini yükseltmek amacıyla kaleme almıştı. Şeyhinin kendisine sergilediği tepkisel tutumu gidermek, eski samimi bağlılığını devam ettirmek ve kendisiyle irtibatını güçlendirmek amacıyla Kahire'ye gitmeye kalkıştı.⁷⁴ 884/1479 yılında Kahire'ye vardı. Şeyhi ile birlikte yedi ay kadar kaldı.⁷⁵ Kahire'de es-Sehâvî ve Şeyhu'd-Deymî'den icazet aldı.⁷⁶ İkinci kez hac farızasını yerine getirdikte sonra tekrar Kahire'ye döndü. Şöhreti daha fazla arttı, ilmiye sınıfı nezdinde itibar kazanmaya, meclisi ilim seydalılarının

⁶⁹ el-Halvelû, Trablus kadısı ve Malikîyye mezhebinin önde gelen isimlerinden biri idi. Fıkıh ve usule meşhurdu. Halvelû, fıkıhta Ebû Hafs el-Kaşânî, el-Berzeli ve Kasım el-Kabbânî'nin görüşlerine itibar ederdi. Usûle dair es-Sebkî üzerine yazdığı iki şerh, Berzeli'nin *en-Nevâzil*'ine bir seferde hazırladığı muhtasar çalışması, *el-Muhtasar* üzerine yazdığı birisi altı cilt, diğeri iki ciltlik iki şerh onun eserleri arasında yer almaktadır. Bkz. et-Timbuktî, *Neylül-ibtihâc*, s. 83; Mahlûf, *Şeceratü'n-Nûrû'z-Zekiyye*, s. 259.

⁷⁰ Trablus kadısı olup fıkıhta İbn Merzûk ve el-Berzeli'nin yolunu takip etmiştir.

⁷¹ Tefsir, fıkıh ve hadis sahasındaki çalışmaları ile meşhur olup mantık ve astronomi sahasına ait çok sayıda eseri bulunan el-Cema'a kadısıdır.

⁷² İdris Azûzî, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk Ârâuhü'l-İslâhiyyetü tahkîku ve dirâse 'Uddetü'l-Mürîd es-Sâdik'*, Matbaatü'l-Füdâle, Muhammediyye 1998, s. 63.

⁷³ Ali Haşim, *Zerrûk ve'z-Zerrûkiyye*, Dâru Mektebeti'l-Fikr, Libya 1975, s. 52.

⁷⁴ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 67-68.

⁷⁵ Kanon, *Zikriyyâtü Meşâhir*, s. 18.

⁷⁶ Kanon, *a.g.e.*, s. 18; Khushaim, *Zarrûq the Sufi*, s. 25.

uğrak yeri haline gelmeye başladı. 886/1481 yılında Kahire'den ayrılıp Mağrib beldelerine gitmek üzere şeyhi ile vedalaştı ve şeyhi tavsiye niteliğinde kendisine şunları söyledi: "*İnsanlar arasında isimsiz bir kahraman gibi yaşa. Hâline şükret ki dinin ve dünyanın selamete ersin. Halkın gündeminde kalmaya kalkışanlar, dinini kurtarmaz, hareketlilik ve sükunet arasında gidip gelirler.*"⁷⁷ Misrâta'ya doğru yola çıkan Zerrûk, şeyhi Hadramî'nin vasiyeti gereğince hareket etmeye karar verdi.

d. Misrâta'ya Yerleşmesi

Zerrûk, aradığını günümüz Libya kentlerinden Misrâta'da buldu. Misrâta,⁷⁸ sade ve sakin yapısı ile diğer Mağrib şehirlerden farklı bir bedevi kenti idi. Halkı inatçı değil hamiyetperverdi, derin dinî duygulara sahipti. Tasavvuf ehli için yerleşime elverişli bir mahaldi. Tüm bu etkenler, Zerrûk'un Misrâta'yı ikamet mahalli edinmesine yol açtı. Zerrûk gibi çok sayıda zâhid ve sûfî de Misrâta'yı yerleşim merkezi olarak kabul etmişlerdi.⁷⁹ Misrâta'ya yerleşen Zerrûk, burada evlendi. Bu evlilikten Ahmed Ebü'l-Feth ve Ahmed Ebü'l-Fazl isimli iki oğlu, Ayşe isimli bir kızı oldu. Mağrib'de evlendiği Fesli eşi Fatıma ez-Zelâiyye'den ise Ahmedü'l-Kebîr ve Ahmedü's-Sağîr isimli iki çocuğu olmuştu.

886/1481 yılında Misrâta'ya yerleşen Zerrûk, irşat faaliyetlerine başladı. Farklı beldelerden gelen ilim taliplerine kalam, fıkıh ve tasavvuf dersleri verdi. İrşad faaliyetlerinde ve ders halkalarında fıkıhla tasavvufu bir bütün olarak ele aldı. Hem müderris hem de mürrşid konumunda idi.

Zerrûk'tan istifade eden kitleler iki kısma ayrılmaktadır: Bir grup kendisinden ilim ve tarikat eğitimi alan, çoğunluğu ilim talipleri olan öğrencilerdir. Diğer grup ise günlük hayatlarında tatbik etmek üzere kendisinden sadece tarikat eğitimi alan hac yolcuları ve ticaret erbabıdır. Değişik beldelerden gelen öğrenci ve müritleri Misrâta'da yekûn bir kitle teşkil ediyordu. Geniş kitleler halinde derslerine katılan öğrenciler, evinin yanındaki mescitte namaza müteakip derslerini dinlerlerdi. Müritlerinden önde gelenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

⁷⁷ Khushaim, *a.g.e.*, s. 27; Azûzî, *a.g.e.*, s. 68-69.

⁷⁸ Misrâta, Trablusgarb ve Bingazi'den sonra günümüz Libya'sının üçüncü büyük şehridir. Ülkenin batısında Trablusgarb, doğusunda Bingazi yer almaktadır. Misrâta, Trablusgarb'ın 200 km doğusunda bulunmaktadır. Şehir, seyahat halindeki bedevilerin konakladıkları bir yerdir. Dönem dönem memleketlerinden ayrılan bedeviler, burayı yurt edinmişlerdir. İçtimâî ve iktisadî yapısına baktığımızda, Misrâta limanının Kuzey Afrika ve Avrupa limanları ile temas halinde olduğu görülmektedir. Yün, yağ ve tuz ihraç eden Misrâta, Afrika'nın batı ve iç kesimindeki uzak bölgelerden değişik kumaş ve ipek çeşitleri ithal etmektedir.

⁷⁹ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 69.

1. Abdullah el-Mağrâvî: Mağrib halifesidir. Kitap ve sünnete dayalı tasavvuf anlayışını telkine çalışmış, tarikata müntesip çok sayıda derviş, dost ve mühibban kazanmıştır.

2. Ebû Ali Mansur b. Ahmed el-Becâî: Zerrûk ile Bicâye'de tanışmış ve kendisine burada intisap etmiştir. Vefatına kadar Zerrûk'a eşlik etmiştir. Mansur vefat ettiğinde de şeyhinin yanına defnedilmiştir.

3. Abdurrahman el-Fâsî (ö. 959/1551-52).

4. Abdülvehhâb ez-Zekkâk (ö. 961/1554).⁸⁰

5. Zerrûku's-Sağîr adıyla tanınan Tahir b. Ziyât ez-Zevâvî (ö. ?).

6. Muhammed Ebû'l-Fazl Harûfü'l-Ensârî et-Tunusî (ö. 966/1558).

7. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Cum'atî'l-Hebtî (ö.930/1524)⁸¹

8. Abdülvâhid el-Veşerîsî (ö. ?)

9. el-Harûbî el-Cezâirî (ö.963/1556)⁸²

10. Ebû Muhammed Abdurrahman el-Kantarî es-Süfyânî el-Fâsî (ö. 956/1549)⁸³

11. Ahmed Mencûr (ö.955/1548)

12. es-Senînî (ö.959/1552)

13. Ebû'l-Abbâs el-Kastallânî.

14. Şemseddin Muhammed b. Hasan el-Lükânî (ö.953/546): Kahire'deyken Zerrûk'la tanışmış, daha sonra Libya'ya gidip Misrâta'da kendisine bağlanmıştır. Vefatına kadar kendisine eşlik etmiştir. Zerrûk'tan sonra halifesi sıfatıyla medresesinin ve vefatından sonra inşa ettiği zaviyenin sorumluluğunu üstlenmiştir. Kendisinden ilim erbabı tahsil görmüş, Mısır uleması da kendisinden istifade etmiştir. Onun sağ kolu işlevini gören şahsiyet ise kardeşi Hasan el-Lükânî (ö.958/1551)'dir.

15. Nasıruddin Hasan el-Likânî (ö. 958/1551).

16. Ebû Muhammed Ali el-Harûbî et-Trablûsî.

17. Ebû Abdillâh Muhammed el-Harûbî (ö. 963/1556).

⁸⁰ Mahlûf, *Şeceratü'n-Nûrû'z-Zekiyye*, s. 283.

⁸¹ Mahlûf, *a.g.e.*, s. 284.

⁸² Mahlûf, *a.g.e.*, s. 277, 284.

⁸³ Mahlûf, *a.g.e.*, s. 279.

18. Muhammed b. Abdirrahman el-Hattâb er-Ruaynî (ö. 945/1538)

19. Ebü'l-Berekât b. Muhammed el-Hattâb er-Ruaynî

20. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yusuf er-Râşidî.

21. Ebü'l-Hasan el-Bekrî el-Mısırî: 894/1489 yılındaki ikinci ve son haccında Zerrûk'un yetiştirdiği ve tanıştığı öğrenci ve müritleri arasında en meşhurdur. Mısır'da Zerrûkiyyenin kollarından biri olarak faaliyet yürüten Bekriyye tarikatının kurucusudur.

22. Ebü's-Seâdât Muhammed İbn Ebi'l-Kasım Ahmed Mekki (ö. 929/1523).

23. Ahmed eş-Şernûbî (ö.994/1586).

24. Abdülkerim el-Bermûnî (ö.990/1582).⁸⁴

e. Vefatı

Hayatının son dört senesini Misrâta'da geçiren Zerrûk, bu süre zarfında ilmî faaliyetlerde bulunmaya, ders takrirleri gerçekleştirmeye, değişik diyarlardan gelip etrafını kuşatan talebe halkalarını yetiştirmeye çalıştı. Bu durum özellikle ikinci hac ziyaretinden döndükten sonra kendisini iyice hissettirdi. Ezher'de dersler veren, Mekke'de şeyhi es-Sehâvî ile görüşen ve İbn Ataillah el-İskenderî'nin hikemleri üzerine çalışmalar yapan Zerrûk, 18 Safer 899/1493 tarihinde, halvette ve elli dört yaşındayken vefat etti.

f. Eserleri

1. *Usûlü'l-Kavâid fi't-Tarikati's-Sûfiyyeti*
2. *Ahkâmü'l-Hac*
3. *Îânetü'l-Müteveccihî'l-Miskin ilâ Tariki'l-Fethi ve't-Temkîn*
4. *Usülü't-Tarika.*
5. *Usülü't-Tarika ve Ususü'l-Hakika.*
6. *el-Usûlü'l-Bedîatü ve'l-Cevûmiu'r-Rafiatü.*
7. *el-Üns fi Şerhi Uyûbi'n-Nefs.*
8. *Te'sisü'l-Kavâid.*
9. *Ta'lik ale'l-Buhârî.*
10. *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Kerim.*
11. *Tuhfetü'l-Mürid.*
12. *Takyîdü fi Hasâisi Esmâillahi'l-Hüsnâ.*
13. *er-Rihletü*

⁸⁴ Azûzî, Ahmed Zerrûk, s. 75.

14. *Ravzatü'l-Ezhâf.*
15. *Şerhu'l-Ġafikiyye.*
16. *Şerhu'l-Fatiha.*
17. *Şerhu'l-Hakimi't-Tirmizi.*
18. *Şerhu Hizbî'l-Berr.*
19. *Şerhu Hizbî'l-Bahr.*
20. *Şerhu'l-Hakâiki ve'd-Dekâik.*
21. *Şerhu'l-İrşâd.*
22. *Şerhu'l-Kasidetî'd-Dimyatiyye.*
23. *Şerhu Akidetî'l-Gazalî.*
24. *Şerhu Delâilî'l-Hayrât.*
25. *Şerhu'l-Mebâhisi'l-Asliyye.*
26. *Şerhu's-Şerîsiyye.*
27. *Şerhu Kavâidi İyâz*
28. *Şerhu'l-Hikemi'l-Ataiyye.*
29. *Uddetü'l-Mürîdi's-Sâdık.*
30. *Teysîru'l-Merâm fî Şerhi Umdeti'l-Ahkâm.*
31. *Takyîdün fî Havâssi's-Şeyh ed-Dimyâtî.*
32. *Ta'lik alâ Tariki't-Tasavvuf.*
33. *el-Hafîza.*
34. *Haşiyetü alâ Müslim.*
35. *Dua.*
36. *Risaletün fî Tahdîdi Mustalahî'l-Hadis.*
37. *Risaletün fî'r-Reddi alâ Ehli'l-Bidei'*
38. *Risâle.*
39. *er-Resâilü'l-Mısrâiyye.*
40. *Risaletün fî Ahvâli't-Tasavvuf.*
41. *Risâletün fî Ahvâli'z-Zaman.*
42. *Risâltün fî'l-Va'z.*⁸⁵

g. Etki Sahası ve Tesir Halkası

Zerrûk, tarikat olarak, Ebü'l-Hasan eş-Şâzilî, Ebü'l-Abbas el-Mursî ve Süleyman el-Cezûlî'nin çizgisini devam ettirmiştir. Hayat-

⁸⁵ Khushaim, *Zarruq the Sufi*, s. 50-52; Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 127-145.

tayken kendisine ait herhangi bir zaviyesi bulunmamaktadır. O hizmetlerini ders verdiği medrese ile namazlarını eda ettiği camide yürütmüştür. Caminin bir köşesinde de kendisine ait bir hücresi bulunmaktadır. Bu hücresi de kütüphane niteliğindedir. İçerisinde yazı takımları ve çalışma malzemeleri bulunmaktadır. Telif ve tasnif işlerini burada gerçekleştirmiştir. Kısmen sakin kaldığında tefekkür ve düşüncelere dalmıştır. Bu mescit ziyaret edilip teberrükte bulunan ve Zerrûk'un kabrini ziyaret eden her ferdin namaz kıldığı bir yer hâline gelmiştir. Bugün ondan herhangi bir kalıntı bulunmakla birlikte, Libya hükümeti 1970 yılında, enkazı üzerine küçük bir mescit yaptırmıştır. Tarihî özellik bakımından sadece şeyhin kabri bulunmaktadır.⁸⁶

Aile efradının ikamet ettiği ev ise Huveyra köyüne yakın küçük bir tepe üzerinde idi. İkamet ettiği bu konutu kendisine sevenlerinden biri bağışlamıştı. Halifelerinden Ahmed Abdürrahim, Misrâta'ya yerleştikten sonra Zerrûk'a; "Buraya bir zaviye kursak da vakıflar tahsis etsek olmaz mı?" diye sorduğunda Zerrûk şu cevabı vermiştir: "Ahmed! Meskende dinlenecek kadar vaktimiz yok. Toprağın altında artık bir yere karar kılarız."⁸⁷

Ahmed Zerrûk'un vefatından yirmi yıl sonra, Misrâta zaviyesi inşa edildi. 'İyâşi'nin de *er-Rihle* isimli eserinde belirttiği gibi Zerrûk'un bağluları ileri düzeyde çoğalınca,⁸⁸ Ahmed Abdürrahim önce cami, belli bir süre sonra da "Zaviyetü Sidi Ahmed Zerrûk" adı verilen zaviyeyi bina etti. Bu zaviye, Libya beldelerinde eğitim faaliyetlerini yürüten belli başlı eğitim kurumlarından biri hâline geldi.⁸⁹ Zerrûk zaviyesinin saygın konumu ve itibarı nedeniyle resmi makamlar zaviye çevresindeki halkı vergi ve yükümlülüklerden muaf tuttu.⁹⁰

Bir diğer Zerrûkiyye zaviyesi ise Tilîvân Zaviyesidir. Bu zaviye, Şeyh Zerrûk'a intisap eden Berânis kabilesine ait bir zaviyedir. Berânis kabilesi Fes ve Tâze arasındaki bölgede yaşamaktadır. Zaviyeyi Zerrûk'un müritlerinden ismini bilemediğimiz bir kişi inşa etmiştir. Ya da Zerrûk'un vasiyetini işiten ve kendisine ileri düzeyde saygı duyan kabilenin kendi gayretleri ile yapıldığını düşünebiliriz. Tilîvân zaviyesinin temsilciliğini yapanlar Sidi Ahmed el-Hacc'ın çocuklarıdır.⁹¹

⁸⁶ Azûzî, *a.g.e.*, s. 86.

⁸⁷ Ebû Salim el-'İyâşi, *er-Rihletü'l-'İyâşiyetü*, II. Baskı, Rabat 1397/1977, s. 97.

⁸⁸ el-'İyâşi, *er-Rihletü'l-'İyâşiyetü*, s. 97.

⁸⁹ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 86.

⁹⁰ İbn Galbûn, *et-Tezkâr*, s. 225.

⁹¹ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 90.

Şeyh Zerrûk'a atfedilen üçüncü zaviye, Evlâd-ı Tarîf Zaviyesidir. Bu zaviye başkent Cezayir'in çevresindeki Berûkiyye mahallinde yer almaktadır. Zaviyenin inşasına dair hiçbir ibare bulunmamaktadır. Bir grup Şaziliyye mensubu Şeyh Zerrûk'un hatırasına sahip çıkmakta ve orada onun eserlerini korumaktadır. Bu zaviyenin vefatından sonra Mısrâta'yı terk edip Cezayir'e yerleşen, babasının ilmine varis olduğunu söyleyen ve tasavvufî şöhreti ile tanınan oğlu Ahmedü'l-Kebir'le bağlantısı olduğu görülmektedir. Bir diğer ihtimal ise Zerrûk'un iki öğrencisi Tahir b. Zeyyân el-Kostantinî ve Ebû Fâris Abdülaziz el-Kostantinî tarafından kurulmuş olabileceğidir. Her ikisi de onun samimi öğrencilerindendi. Burasının asıl kurucularının da onlar olduğu akla daha yatkın görülmektedir.⁹²

Bu üç zaviyenin dışında inşa edilen pek çok zaviye ile Mağrib ve Kuzey Afrika'nın değişik beldelerinde temsil edilen Zerrûkiyye tarikati, özellikle Tafellalt, Der'â vadisi, Fes, Merâkeş, Meknes, Tâze ve Tilemsen'de intişar etmiştir.⁹³ Ahmed b. Abdüssadûk'a nispet edilen Sadûkiyye Zaviyesi, Şeyh Ebû'l-Kasım el-Gâzî'ye nispet edilen Gâziyye Zaviyesi, Şeyh Muhammed b. Nâsır ed-Der'î'ye nispet edilen Nâsiriyye Zaviyesi Zerrûkiyyeden neşet eden diğer meşhur tarikat zaviyeleridir. el-Mehdî el-Fâsî, hâlen yazma olan ve yazma nüshaları Rabat'taki Hızânetü'l-Âmme ve'l-Melekiyye'de bulunan *Tuhfetü Ehli's-Sadikiyyeti bi-Esânîdi't-Tâifeti'l-Cezûliyyeti ve'z-Zerrûkiyye* isimli eserinde bu yayılış seyrinden genişçe bahsetmektedir. Bu eseri Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî el-Hasanî *et-Tarfetü fî İhtisârü't-Tuhfet* isimli eseri ile muhtasar hâle getirmiştir. Yazma olan bu eserin nüshası da Rabat'taki Hızânetü'l-Âmme ve'l-Melekiyye'de yer almaktadır.⁹⁴

Zerrûk'tan tarikatını doğrudan veya dolaylı olarak alan şarklı şahsiyetlerin başında, Abdülvehhâb b. Ahmed Ali eş-Şârânî (ö. 973/1565) gelmektedir. Zerrûkiyye tarikatının çizgisinde ortaya çıkan bir diğer tarikat, Ebû'l-Hasan el-Bekrî (ö.909/1503)'nin kurucusu olduğu Bekriyye tarikatıdır. Kendisi bizzat Ahmet Zerrûk'a Mekke'de intisap etmiştir.⁹⁵ Bekriyye Zaviyesi daha sonraki dönemlerde Fransız sömürgesine karşı gerçekleştirilen direniş hareketinde büyük rol oynamıştır. ⁹⁶ Muhammed b. Hasan Zafir el-

⁹² Timbukti, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 130; Azûzî, *a.g.e.*, s. 91.

⁹³ İbn Asker Muhammed b. Ali eş-Şefşâvûnî, *Devhatü'n-Nâsir li-Mehâsini men kâne bi'l-Mağrib min Meşâiyihî'l-Karnî'l-Âşir*, tah. Muhammed Haccî, Rabat 1396/1976, s. 123.

⁹⁴ Muhammed Haccî, *el-Hareketü'l-Fikriyyetü fî Ahdî's-Sa'diyyîn*, Matbaatü'l-Füdâle, Muhammediyye 1397/1977, c. I, s. 237; Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 99.

⁹⁵ Timbukti, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 130.

⁹⁶ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 99.

Medenî (ö.1263/1847)'nin kurduğu Medeniyîye zaviyesi de Zerrûk'un tesir halkası içerisinde yer almaktadır. Fes'in kuzeyinde el-Arabî ed-Darkavî'ye intisap eden Muhammed Zafir, daha sonra Darkâviyye halifesi olarak Medine'ye dönmüştür. ed-Darkavî'nin vefatından sonra Misrâta'da yaşayıp orada vefat etmiştir. Kendisinden sonra oğlu Muhammed Zafir halifesi olup tarikatın gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Kuzey Afrika, Hicaz ve Türkiye'ye temsilci ve mukaddemlerini göndererek geniş tesir halkası vücuda getirmiştir.⁹⁷ Bu zaviyeden neşet eden bir diğer tarikat Yeşrûtiyyedir. Yeşrûtiyye, Tunus'un Binzart kentinde dünyaya gelen Nureddin Yeşrûti tarafından kurulmuştur. Misrâta'daki zaviyesinde Şeyh Medenî'ye intisap etmiştir.⁹⁸

2. Tasavvufî Düşüncesi

Hem ilmî hem de sûfî kişiliği ile tanınan Ahmed ez-Zerrûk, hayatı boyunca, takva, sünnete ittiba, yaratılmışlara bel bağlamama, iddialardan kaçınma, Allah'tan hoşnut ve razı olup O'na yönelmeyi şiar edinmiştir.⁹⁹ Müntesiplerinden de tarikatının esasları çerçevesinde konuşmalarını istemiştir. Zerrûk, tarikatının temel esaslarını; gizli ve açık her halde takvayı şiar edinmek, sözlerimizde ve davranışlarımızda sünnete uymak, halkın medh ve zemmine itibar etmemek, az da olsa çok da olsa Allah'ın verdiklerinden razı olmak, darlık zamanında da bolluk zamanında da Allah'a yönelmek, şeklinde sıralamaktadır.¹⁰⁰ Ona göre sünnete yapışmak, güzel ahlâk sahibi olmak ve sünnetlerin gereğini yerine getirmekle; yaratılmışlara itibar etmemek tevekkülle; Allah'tan razı olmak, kanaat ve gayret ehli olmakla; Allah'a dönüş, darlık ve bolluk zamanında O'na sığınmak, şükretmek ve cehdetmek suretiyle hâsıl olur. Himmetini yüce tutan kişinin mertebesi yüksek olur. Allah'ın hukukuna riayet edenin namus ve şerefine de Allah muhafaza eder. Güzel bir şekilde hizmet eden kişide kerâmetler husule gelir. Niyetinde karar kılanın hidayeti daim olur. Nimeti üstün tutanın Hak nazarında şükrü yerine gelmiş olur. Allah'ın nimetlerine şükredene Allah da nimetlerini artırır.¹⁰¹

Zerrûk, iyiliği ikame etmek için ilmi talep etmeyi, teberrükte bulunabilmek için meşâyih ve ihvanın sohbetine katılmayı, manevî koruma altına girebilmek için ruhsatları ve tevili terk etmeyi, manevî huzura erebilmek için evrâda ve vakitlere riayet etmeyi, heva ve heveslerden kurtulmak için her hususta nefsi itham etmeyi se-

⁹⁷ Ali Haşim, *Zerrûk ve'z-Zerrûkiyye*, Dâru Mektebeti'l-Fikr, Libya 1975, s. 146.

⁹⁸ Azûzî, *a.g.e.*, s. 99.

⁹⁹ Muhammed b. Ali es-Senûsî, *el-Menhelü'r-Ravi'r-Râik*, Beyrut 1968, s. 105.

¹⁰⁰ Khushaim, *Zarruq the Sufi*, s. 100.

¹⁰¹ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 97.

venlerine tavsiye etmiştir. Kendisine intisap eden müritlerinden az yemek suretiyle midelerini hafif tutmalarını, karşılaştıkları her sıkıntıda Allah'a sığınmalarını, korktuklarından emin olmak için her durumda salavât getirip istiğfarda bulunmalarını ve sohbeti şiar edinmelerini istemiştir.¹⁰²

Yaşadığı dönemin problemlerine doğrudan dikkat çeken Zerrûk, tasavvuf ehlinde gözüken kimi şahsiyet ve zümrelerin yanlış tutum ve seyrine eleştirel bir yaklaşım sergilemekten de kaçınmamıştır. Kimi derviş zümrelerin ilmi bırakıp cehalete maruz kaldıklarını, gürültü ve şamataya kapıldıklarını, tasavvufu hafife aldıklarını, tarikat ve cemaatleri ile avunduklarını, gereğini yerine getirilmeden fütihat beklentisine koyulduklarını, sünneti bırakıp bidate yöneldiklerini, Hak ehline değil batıl zümrelere uyduklarını, her işte heva ve heveslerine göre hareket ettiklerini, hakikatleri bırakıp genişlik ve rahat bir yaşam sevdasına düştüklerini, davalarına sadık kalmadıklarını söylemiştir.¹⁰³ Ona göre, ibadetlere vesvesenin karışması, tasavvufun merasime dönüştürülmesi, her defasında toplantı düzenlenmesi, ilgi odağı hâline gelmek istenmesi, tarikat erbabının ahval ve menkabeleri ile avunulması tasavvuf zümrelerinin hastalıklarındandır.¹⁰⁴ Çünkü vesvese, bidattir ve aslı sünneti bilmemek ve aklın zayıflığıdır. Tövbe, yaratıklardan medet ummamak ve Hakk'a yönelmektir. Bidatçilere kulak vermek, din ve dünya için bir zulmet ve utanç hâlidir. Halkın seçkinleri ve manevi mertebesi yüksek kişilerle beraber olmak, en uygun harekettir.¹⁰⁵ Vücudunun azaları ile Allah'a isyan eden, Allah'a zoraki itaat eden, Allah'ın kullarının elindekine tamah eden, Allah dostları hakkında katı tutum sergileyen, Müslümanlara hürmet ve saygı göstermeyen kişi, Allah'la özel bir hâl yaşadığını iddia etse de iddiasında yalancıdır.¹⁰⁶

İşte kaygılarını bu şekilde eserlerinde defalarca dile getiren Zerrûk, tüm çabasını sağlıklı din anlayışının benimsenmesine ve Kur'an ve sünnete uygun sûfi tecrübenin gerçekleştirilmesine hasretmiştir. Hayatı boyunca bidatlerle mücadele edip sünneti ikamet etmeye çalışmış, merasimden ibaret olmayan aksiyoner tasavvuf düşüncesini öngörmüş, surete değil mânâya önem verilmesi gerektiğini vurgulamış, medrese ve tekke birlikteliğinin tesisini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Zerrûk sağlam ve dinamik bir tasavvuf anlayışı için varlık algısının temellendirilmesini, marifet duygusunun

¹⁰² Khushaim, *Zarruq the Sufi*, s. 128.

¹⁰³ Azûzî, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁰⁴ Khushaim, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁰⁵ Azûzî, *a.g.e.*, s. 98.

¹⁰⁶ Khushaim, *Zarruq the Sufi*, s. 129.

perçinlenmesini, güçlü bir seyr u sülûk eğitiminin verilmesini, evrâd ve ezkârla gönüllerin sürekli yıkanmasını öngörmüştür. Artık onun bu tespitlerini tahlil edebiliriz.

a. Varlık Nazariyesi

Varlık nazariyesinde Zerrûk, mevcûdâtı adem ve nisbî olarak nitelemektedir. Ona göre gerçek varlık, Allah'tır. Nisbî varlıklar Allah'a aidiyetleri ile anlam ifade ederler. Şeyh Zerrûk söylemini, onun mevcudiyeti Hakk'ın zuhuru ile gerçekleşir, şeklinde özetler. Mevcudatı ilahi ilmin tecellisi, ilahi iradenin ortaya çıkması ve ilahi kudretin yansıması olarak izah eder. Ona göre mevcudat, Hakk'ın Zât'ına birer işarettir.¹⁰⁷ Zira eşyanın vücudu, hakiki değildir. Hakk'ın vücudu müstakil olup zâtı ile kâimken, Hakk'ın dışındakilerin varlığı Hakk'a muhtaçtır. Onları var eden ve varlığını devam ettiren bizzat Hak'tır.¹⁰⁸ Nisbî varlık zulmet niteliğindedir. Ancak Hakk'ın yaratmasıyla gün yüzüne çıkabilir. Hak'ın sıfatlarının mazharıdır. Hak kendini sıfatlarının tecellisi ile izhar eder. Mevcudatı en mükemmel tarzda var etmesi ilminin zuhuru, yaratıklarını taayyün ettirmesi meşietinin zuhuru, nisbî varlıkları ademden vücudâ getirmesi ise kudretinin zuhurudur. Zuhurun mahiyetini marifet nazariyesi ile açıklamaktadır.¹⁰⁹ *Nûniyyetü's-Şüşterî*'ye yazdığı şerhinde Zerrûk şöyle der: "*Âlemin varlığı kendi zâtında, kendi zâtı ile ve kendi zâtına ait değil, her hâlinde adem içindedir. Mazide mahlûktu, şimdi de müstakil bir yapıya sahip değildir. Çünkü onun var oluşu bir başkasının varlığına dayanmaktadır. Müstakbelde de böyle olacaktır.*"¹¹⁰

Onun nazarında her iki varlık arasında bir irtibat söz konusudur. Aralarındaki irtibat cisimle gölge arasındaki ilişkiye benzemektedir. Cisim gerçektir ama gölge mücerret bir suretten ibarettir ve sadece cismin varlığına işaret eder. Hak dışındaki varlıkları iki kısma ayırır: Bulardan birincisi, ruh gibi zamanla kayıtlı olmayan, evveli ve âhiri bulunmayan sermedî varlıklar, ikincisi ise beden gibi izmihlale uğrayıp yok olan, muayyen vücudu son bulan fânî varlıklardır. Fakat Hakk'ın varlığına nispetle her ikisi de yok mesabesindedir.¹¹¹

¹⁰⁷ Nûr 24/35.

¹⁰⁸ Ahmed Zerrûk, *Şerhu Zerrûk ale'l-Hikemi'l-Atâiyye*, tah.: Abdülhalim Mahmud ve Mahmud b. Şerif, Matbaatü's-Şa'b, Kahire 1969, s. 81.

¹⁰⁹ Zerrûk, *Şerhu Zerrûk ale'l-Hikemi'l-Atâiyye*, s. 72.

¹¹⁰ Ahmed Zerrûk, *Şerhu Nûniyyetü's-Şüşterî*, yazma, el-Hızânetü'l-Haseniyyetü, no: 5693, vr. 4.

¹¹¹ Ahmed Zerrûk, *Kavâidü't-Tasavvuf*, tas. Muhammed Zühri en-Neccâr ve Ali Ferğulî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1992, s. 125-126.

Zât-ı Mahz olan Hak Teâlâ'yı tanımak için O'nu zâtı ile değil esmâ ve sıfatları ile tefekkür etmek gerektiğini vurgulayan Zerrûk, konuyla ilgili olarak *el-Maksadü'l-Esmâ fi Esmâillahi'l-Hüsnâ*¹¹² isimli eserini kaleme almıştır. Zerrûk esmâ-i hüsnânın tevkîfî olduğunu, namazda ya da duada anlamları dışında kullanılmayacağını söyler. Onları dört kısımda ele alır: Zât isimleri, sıfat isimleri, efâl isimleri, tenzîh isimleri.¹¹³ Cemâl, celâl ve kemâl isimleri, mutlak ve müştak olan isimler gibi diğer taksimleri de gerçekleştiren Zerrûk, esmâ-i hüsnâyı tefekkürle hâsıl olan ilmî edinim olarak görmektedir. Bunun da taalluk, tahakkuk ve tahalluk yoluyla elde edilebileceğini belirtir.¹¹⁴ Zerrûk tahalluk ve tahakkuk boyutunu kendimizle başkaları üzerinde değerlendirir.¹¹⁵ Zerrûk'a göre ilahî isimlerin mânâlarını anlamak ve yakîn ehlinin marifetini tanımak, bu isimleri ezberlemek, tekrarlamak ve saymak suretiyle mümkün değildir. O isimlerle ahlâklandığımız ve o isimlerin gereklerini şiar edindiğimiz, dış dünyamızda söz, fiil ve hâllerimizle gerçekleştirdiğimiz adımları iç dünyamızda da yansımaları sağladığımız zaman o isimleri tanımış oluruz.¹¹⁶

b. Marifet Nazariyesi

İlmi kesbî, marifeti keşfi birikim olarak gören Zerrûk, marifeti; mükâşefe ile sûfinin Rabbânî sırları edinmesi ve varlığın hakikatine muttali olması şeklinde tanımlamaktadır. Zerrûk'a göre Allah, bizden perdelenmez. O'nun nuru tüm varlık ve mükevvenata yayılmıştır. O idrakimizin ötesindedir. O'nu hakıyla tanımak, kendimizi her türlü meşgale ve kötü düşünceden arındırmakla mümkündür. İbn Atâillah'ın "*Hak hicaplanamaz. Perdelenen sensin. Sen O'na bakışınla perdelenmekte.*" şeklindeki hikmetini şerh ederken şu tespitite bulunur: "*Senin hicabın iki şekildedir: Gözün hicabı ve ba-*

¹¹² Ahmed Zerrûk, *el-Maksadü'l-Esmâ fi Esmâillahi'l-Hüsnâ*, yazma, el-Hızânetü'l-Âmmetü, Rabat, no: 1230.

¹¹³ Zât İsimleri: Mutlak anlamlarıyla sadece Allah'a has olan isimlerdir. O'nun dışındaki hiçbir şeye atfedilemezler. Ulûhiyet ve rubûbiyet anlamlarının tamamını kapsamaktadır. Sıfat İsimleri: Allah'ın sıfatlarından biri olarak yorumlanan isimlerdir. es-Semî' ve el-Basîr isimlerinde olduğu gibi. Efâl İsimleri: Rabbânî fiillerden birine dair isimlerdir. el-Hâlik ve er-Râzık gibi. Tenzîh İsimleri: Ulûhiyet makamında mutlak tenzihî niteleyen isimlerdir. el-Hak ismi gibi. Bkz. Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 104.

¹¹⁴ Taalluk; zikredilen ismin mânâsını edinmeyi arzulamaktır. İlahî isimlerin anlamları, mânânın idrakî, Allah'a teveccühte bulunmak, bu mânâya iştîyak suretiyle elde edilir. Tahalluk; amelde mücadele etmek suretiyle elde edilen mânâdır. Tahakkuk; mânânın elde edilip kalbde yerleşmesi ve kişinin o mânâ ile bütünlük sağlamasıdır.

¹¹⁵ Ahmed Zerrûk, *el-Maksadü'l-esmâ fi esmâillahi'l-hüsnâ*, yazma, el-Hızânetü'l-Âmmetü, Rabat, no: 1230, vr. 174.

¹¹⁶ İdris Azûzî, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk Ârâuhü'l-İslâhiyyetü tahkîku ve dirâse 'Uddetü'l-Mürîd es-Sâdik'*, Matbaatü'l-Füdâle, Muhammediyye 1998, s. 105.

*siretin hicabı. Basiretinin bağlanması noksanlık ve yokluk anlamındaki aslî kusurundur. Gözün hicabı arizî ayıbındır. Yok olduğunda işte o zaman hakikati keşfedersin.*¹¹⁷

Zerrûk'a göre, maddî hususları anlamaya vesile olan his yetileri ile Allah, tam olarak bilinemez. Eşyanın illet ve sebeplerini araştırmakla görevli olan aklın da bu idrake ermesi söz konusu değildir. Zerrûk ve diğer sûflerin marifetten maksatları, akfî ve bürhânî değil zevkî ve vicdanî marifettir.¹¹⁸ Marifetin bu mertebesine ulaşabilmek için Zerrûk, üç ayrı sülûk erbabından bahseder: Tahakkuk yoluyla sülûk eden usûl erbabı, takva yoluyla sülûk eden tüm ihlâslı müminler, şühûd ve irfan yoluyla sülûk eden ihlâslı ve mücadele ehli tüm sûfler.¹¹⁹

Ahmed Zerrûk'a göre ilahî marifete ulaşmanın en kısa yolu, ilim ve burhan yoluna koyulmadan zevk ve görüş sahibi olabilmektir. Kendisi basiret melekesi ve tasavvufî marifet anlayışı üzerine dayanan kalb işi ile ilgilenmektedir. Bu temel esastan dolayı ilmiye sınıfı ile tasavvuf erbabının ilmi arasında ayırım yapar. Sûflerin marifeti kalblerin Allah'a yönelmesi ile gerçekleşir. Kalb Allah'a yöneldiğinde üzerine marifet nuru parıldamaya başlar. Marifet nuru kalb kapısından çıkıp göğüste parıldamaya başladığında gönül gözleri görmeye başlar. Bu nur kalbe yerleşir, gördükleri ile huzur bulur. İşte bu hâl, yakîndir. Fakat gönül gözü görmediğinde fikir yetisi ile gölgelenmeye, dili ile tereddüt yaşamaya ve zihin dağınıklığı gerçekleşmeye başlar. Zihin karışıklığını aklı ile giderir. İlim ve marifet kalbde bulunan bir nurdur. Ondan ışıltılar ortaya çıkar ve göğse yayılır. Bu hâl ancak dünyaya karşı sergilenen zühdf bir tutumla gerçekleşir. Dünyada zâhid olan kişinin göğsü yakîn, rıza ve teslimiyet duygusuyla genişler.¹²⁰

Zerrûk'a göre marifeti elde edebilmek için kalbin yakarıştta bulunması gerekir. Nefse tabi oluşu ve nefsanî taşkınlıkların kalbe sirayeti sebebiyle o, kalbi üç kısma ayırmaktadır: Gerçekten sağlam ve diri kalb, ölü kalb ve hastalıklı olarak yaşayan kalb. Mütellim, fakih ve filozoflar marifetin akılla elde edilebileceğini düşünmektedirler. Ahmed Zerrûk ve diğer sûflerse marifetin elde edilmesinde aklı büyük ve ehemmiyetli bir vesile olarak görürler ama bunun da ötesinde sûfinin rûhâniyetini ve keşfini daha öncelikli olarak düşünürler. Sâlik, kalb tasfiyesi ve nefis tezkiyesinden

¹¹⁷ Zerrûk, *Şerhu Zerrûk ale'l-Hikemi'l-Atâiyye*, s. 114.

¹¹⁸ Ahmed Zerrûk, *Uddetü'l-Mürîdî's-Sâdik*, tah. İdris Azûzî, Matbaatü'l-Füdâle, Muhammediyye 1998, s. 495-496.

¹¹⁹ Ahmed Zerrûk, *Şerhu Akîdeti'l-Gazâfî*, yazma, el-Hızânetü'l-Âmmetü, Rabat, no: 2738.

¹²⁰ Zerrûk, *Şerhu Zerrûk ale'l-Hikemi'l-Atâiyye*, s. 362; Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 103.

sonra marifet elde etmeye başlar.¹²¹ İbn Atâullah'ın; "Nurun keşfi, basiretin hükmü, kalbin idbâr ve ikbali vardır." hikmetini şerh ederken Zerrûk, tasavvufî marifeti elde etmenin yolunu şu şekilde açıklamaktadır: "Nur tamam olduğunda her şey olduğu hâl üzere keşfolunur. Dosdoğru bir basiret gerçekleştiğinde olması gereken hâl üzerine hükmedilir. Kalb kabul makamına yönelir ve düşünülmesi gereken tarzda düşünmeye başlar. Nur kaybolduğunda ya da noksan olduğunda ve basiret de istikametten yoksun kaldığında kalb idbâr mahalline yönelir ve ikbal mahallinde düşünmeye başlar."¹²²

Zerrûk'un marifet nazariyesini basirete dayalı bir olgu olarak telakki etmesi, onun akli devre dışı bıraktığı şeklinde anlaşılmalıdır. Onun düşünce dünyası aklın önemini vurgulayan bir anlayıştır. Akıl, bilgi edinme yollarından biridir. Fakat akli bilgiyi zirvede ve en üstün bir bilgi olarak telakki etmez. Zerrûk'a göre akıl, kişiyi iman derecesine ulaştırır. Fakat akıl kişinin Allah'ı zât ve sıfatıyla idrak etmeyi sağlayamaz.¹²³

c. Seyr u Sülûk Metodu

İçinde bulunduğu makamlar, yaşadığı hâller, kat edeceği menziller ve alması gereken mesafelerle mübtedi mürid, çoğu zaman tarikat zorluklarını aşmakta nefsinden emin olamayabilir. Bu noktada kendisine rehberlik edecek bir mürşide ve kılavuza ihtiyaç duyar. Zerrûk'a göre nefsi disiplin altına almak/zabt-ı nefis, dağınıklığa ve karmaşaya düşmemek için ilim ve amelde bir asla/mercie başvurmak, sünnete uyan ve marifet sahibi olan bir şeyhi örnek almak gerekir. Maksad karşılaştıran ve arzu edilen hususlarda ona müracaat etmek, bununla beraber asıl ile ilgili faydeleri ve feyizleri de hariçten devşirmektir. Çünkü hikmet mü'minin yitiğidir (Onu bulduğu yerden alır). Tıpkı arı gibi her çiçekten hoş bir şey alır ama gece mutlaka kovanına döner, aksi halde bunlardan istifade edemez.¹²⁴

Sâlike tarikat yolunda rehberlik edecek ve tasavvufî hayatında yol gösterecek en üstün kişi mürebbi şeyhtir. Zerrûk *Kavâid*'inde şunları söyler: "İstikamet sahibi olmak takvayı gerçekleştirmenin göstergesidir. Bu durum, nefsi Kur'ân ve sünnet ahlâkına hamletmek, demektir... Nefsin Kur'ân ahlâkı ile ahlâklanması, ancak düz-

¹²¹ Zerrûk, *Uddetü'l-Mürîd*, s. 522-523.

¹²² Zerrûk, *Şerhu Zerrûk ale'l-Hikemi'l-Atâiyye*, s. 159; Ahmed Zerrûk, *Îânetü'l-müteveccihî'l-miskîn*, tah. Ali Fehmi.Haşim, ed-Dâru'l-Arabiyyetü li'l-Kitab, Libya 979, s. 37.

¹²³ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 104.

¹²⁴ Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili 1 Mürşid-Mürîd-Yol*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 102.

gün tavrı ile örnek olan nasihat ehli bir şeyh ve salih bir kardeşle mümkündür.¹²⁵ Zerrûk, mürebbi şeyhi devâdan ümidi kesen, dermansız derde düçar olan ve çareler arayışında bulunan hastaların defalarca kapısını çaldığı doktora benzetir. Devamlı şeyhin huzuruna varmak, dergâhına yüz sürmek ve kendisi ile irtibat içinde olmak suretiyle hastalıkların tedavisi sağlanır. Çaresiz kalan hastanın mahir doktora güvenmesi ve kendisini ona teslim etmesi gibi müridin de onulmaz dertlerinin dermanı için şeyhine teslim olması, kendine ona vermesi, irşadına güvenmesi ve tavsiyelerine kulak vermesi gerekir.

Zerrûk asr-ı saadetteki terbiye usûlü sadedinde Peygamber Efendimizin uygulamalarına ışık tutmaktadır. Ashabı hâl ve davranışları ile her defasında eğiten Peygamber Efendimiz, Hz. Abdullah b. Amr'a sürekli oruç tutmayı yasaklamış, Hz. Ebû Hureyre'ye ihtiyacı kadar uymasını tavsiye etmiş, Hz. Ebû Bekir'e namazda sesini yükseltmesini, Hz. Ömer'e sesini kısmasını emretmiş, Hz. Huzeyfe'ye sırrını açmıştır.¹²⁶ Hicrî üçüncü asrın sonuna kadar marifetin kemali, tehzib ve tasfiyenin husulü için sohbet ve mülakat yeterliyken, daha sonra kalblerin zulmete bürünüp katılaştığı bir dönem gerçekleşti, ve bunu gidermek için ıslah yolları ihdas edildi, diyen Zerrûk, 624/1228 yılında şeyhi Ebû'l-Abbâs el-Hadramî'ye duygularını şu şekilde ifade eder: "*Bu devirde artık himmet ve hâlin sadece adı kaldı. Herhangi bir ilave ve çıkarımda bulunmadan Kur'ân ve sünnete uymak gerekmektedir.*"¹²⁷

Zerrûk *Uddetü'l-Mürîd* isimli eserinde şeyhin özellikleri üzerinde etraflı bir şekilde durmuş ve şeyhleri genelde üç kategoride ele almıştır: Talim şeyhi, terbiye şeyhi, hırka şeyhi. Daha sonra da her birisi için gerekli olan şartları dile getirmiştir.¹²⁸ Terbiyeye şeyhinin edinilmesi gerektiği hususuna eserlerinin çoğunda yer vermektedir. Kendisini gereğince terbiye edecek ve tarikat esaslarını öğretecek bir şeyhe bağlanmayan kişileri tenkit eden Zerrûk, Beyazid-i Bistâmî'nin; "*Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır.*"¹²⁹ sözü ile Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1014)'ın; "*Yetiştireni ve dikenini olmadan kendi kendine yetişen ağaç yaprak açar, fakat meyve vermez. Tedricî bir surette tarikatın âdâbını öğretecek bir üstada sahip olmayan müridin durumu da böyledir. O hevâ ve hevesine tapar, kurtuluş yolu*

¹²⁵ Zerrûk, *Kavâidü't-tasavvuf*, s. 48.

¹²⁶ Zerrûk, *Uddetü'l-Mürîd*, s. 274; Zerrûk, *Kavâidü't-tasavvuf*, s. 48.

¹²⁷ Zerrûk, *Uddetü'l-Mürîd*, s. 297.

¹²⁸ Zerrûk, *Uddetü'l-Mürîd*, s. 400-461.

¹²⁹ Ebû'l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyri, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye fi İlmi't-Tasavvuf*, haz. Ma'ruf Zerrik ve Ali Abdulhamid Baltacı, Daru'l-Hayr, Beyrut 1993, s. 380.

da bulamaz"¹³⁰ sözüne yer verir. Zerrûk'a göre, sünnete uymayı salık veren ve ırfan sahibi olan bir şeyhe uymak esastır. Böylesi bir şeyhe tabi olunursa, fayda görülür ve murada erişilir.¹³¹

8/14. asrın sonunda Endülüs sûfîleri ile fukarası arasında gerçekleşen, "Mürşid edinmek gerekli midir, değil midir? Rûsûm ehli olmak ve tasavvuf kitaplarını okumak hakikatin telakkisi için yeterli olabilir mi?" tartışmalara dikkat çeken Zerrûk, konuyla ilgili özel kitap hazırlayan İbn Haldûn (ö. 808/1405)¹³² ve İbn Ubbâd er-Rundî (ö. 792/1389) başta olmak üzere çoğu Mağrib ulemasının bu yaklaşımlara gerekli cevabı verdiklerinden bahsetmektedir.¹³³ Zerrûk, müridle şeyh arasındaki kurulması gereken ilişkiyi rûhânî birliktelik olarak nitelemektedir. Aralarındaki yakınlık o kadar gerçekçidir ki herhangi bir tenkide mahal bırakmaz ve vazgeçiş söz konusu olamaz. Sözlerinin devamında Ahmed Zerrûk, şeyhe saygının ve onu tebci etmenin, sülûk esnasında kendisinden gereğince faydalanmanın önemini vurgular.¹³⁴

c. 1. Nefsin Terbiyesi

Zerrûk, İbn Atâillah'a ait; "*Her türlü günah, şehvet ve gafletin aslı nefsinden razı olmandır. Her türlü taat, iffet ve yakazanın aslı da nefsinden razı olmamandır.*" hikmeti şerh ederken şöyle der: "*Nefisten razı olmanın üç alâmeti vardır: İnsanın kendi nefsini görmesi, nefesine şefkat duyması ve nefsinin kusurlarını tevil yoluyla güzel görmeye çalışmasıdır. Kişinin nefsinden hoşnut olmayışının alâmetleri de şunlardır: Nefsini itham etmesi, nefsinin afetlerinden sakınması ve onun her dönemde bir kötülüğü şiar edindiğini bilmesidir.*"¹³⁵ Nefsi zemmeden Zerrûk, bazı âyet-i kerimelere ve bir takım sûfî şahsiyetlerin işaretlerine dayanarak her türlü şer ve ayıbın kaynağı olarak da nefsi görür. Sûfî olmasa da her insanın nefsinin kusurlarını bilmesi, onun aldatma ve hilesinden emin olana kadar nefsine karşı mesafe koyması gerekir. O zaman kişi iç dünyasını tasfiye etmiş ve Rabbini tanımış olur.¹³⁶

¹³⁰ Molla Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns -Evliya Menkıbeleri-*, ter. ve şerh. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara, Marifet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 437.

¹³¹ Zerrûk, *Kavâidü't-tasavvuf*, 49.

¹³² İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti - Şifâu's-Sâil li-Tehzîbi'l-Mesâil ve Mukaddime'de Tasavvuf İlmî-*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1984, 280s.

¹³³ Zerrûk, *Uddetü'l-Mürîd*, s. 440-442.

¹³⁴ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 117.

¹³⁵ Zerrûk, *Şerhu Zerrûk ale'l-Hikemi'l-Atâiyye*, s. 118.

¹³⁶ Zerrûk, *Îânetü'l-mütevvecchi'l-miskîn*, s. 47.

Zerrûk'un nefsin ayıplarına dair bir manzumesi bulunmaktadır.¹³⁷ Gereğince düşünülduğünde ve sülûk eğitimi alıp işin aslı idrak edildiğinde nefsin iki yüzden fazla ayıbı bulunmaktadır. Nefsin şer odaklarını ve şehvet yerlerini incelemeye çalışır. Sûfilerin nefsin ayıplarına dair özel ilimleri olduğunu, nefsin kötü huylarını öğrenmeye özen gösterdiklerini, nefislerini tedavi edip eğittiklerini, nefsânî kötülüklerin gözden kaçan gizli hâlleri ve püf noktaları tanıdıklarını söyler.¹³⁸

Zerrûk'a göre nefs-i mutmaine, kendisi ile hidayet bulunan bir nurdur. Nefs-i levvâme ise bu nurun kendisinde bulunmadığı nefistir. Bir hatadan diğerine sürüklenir. Nefs-i emmârenin ise ne vefası ne de ahdi olur. Hak ve hakikat kendisine siklet oluşturur. Devamlı boş işlere meyleder. Sürekli aykırı hareket etmeye çaba sarfeder.¹³⁹

Zerrûk'a göre insan nefsinin tabiat ve istidatları birbirinden farklıdır. Beden ve iklim farklılığına göre nefislerin değişkenlikleri üç sınıfta gruplandırılmaktadır:

1. Mağriplilerin Usûlü: İçerisine katılan maddelerle dönüşüm sergileyip aslına dönen yedi madenle nefsi tanımlamaktadırlar. İlki altın gibi olan nefislerdir. Sağlık ve özü bakımından karışım gerçekleşmemiş nefislerdir. Sonuncusu ise cıva gibi olan nefislerdir. Görünüşleri beyazdır ama içleri siyahtır.

2. Acemlerin Usûlü: Onlar nefisleri saray metaforu ile sembolize ederler. Üç tür yapıttan bahsedilir. Birincisi hayır ve şerden yoksun olan yapıtlardır. Kendisine ne atılır ve ne verilirse kabul eden hânelerdir. İkincisi hayırla dolu yapıtlardır. Buraya hayırdan başka bir şey giremez. Üçüncüsü hayır ve şerrin birlikte yer edindiği hânelerdir. Bu üçüncüsü şerden soyutlanmak için güçlü bir tedavi sürecine ihtiyaç duyar.

3. Yemenlilerin Usûlü: Bunlar da nefisleri birbirinden farklı yerlerle sembolize ederler. Yağmursuz ürün vermeyen toprak örneği ile açıklama yapılır. Zerrûk'a göre her mertebenin kabul edilen ve reddedilen bir özelliği bulunmaktadır. Nefsin Hak uğrunda, Hak ile Hak'tan Hakk'a doğru bir seyir izleyene kadar kontrol altında tutulup hizaya getirilmesi gerekmektedir.¹⁴⁰

¹³⁷ Ahmed Zerrûk, *Manzûmetün fî'Uyûbi'n-Nefs*, yazma, el-Hızânetü'l-Âmmetü, Rabat, no: 984.

¹³⁸ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 106.

¹³⁹ Zerrûk, *Şerhu Zerrûk ale'l-Hikemi'l-Atâiyye*, s. 312.

¹⁴⁰ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 107.

c.2. Sohbet

Zerrûk mübtedi müritler için sohbeti zaruri görür. Zira müridin sohbete devam etmesi tarikat âdâbındandır. Müritlerini, kendilerini beğenen ve kendilerinin övülmesinden hoşlanan karilerle, cahil sûfilerle ve gafil zorbalarla birliktelik sağlamamaları konusunda uyarır. Sâlikin dostlarını iyi seçmesini, zarafet ehli ve pişmanlık duymayacağı kişilerle dost olmasını öngörür. Sûfiler arasında sohbet yolu ile uzlet yolunu tercih etme konusunda farklılıkların bulunduğunu söyleyen Zerrûk, sohbeti uzlete tercih eder. Zira dosttan mahrumiyet sâlikin buhran ve vahşete düçar olmasına yol açar. Beklentilerini gerçekleştiremez ve hedeflediği yola koyulmaz. Zerrûk'a göre; "Arkadaşlık şu üç hususiyetin gerçekleşmesi için arzulanır: Nasihat, şefkat ve yardımlaşma."¹⁴¹

İbn Atâillâh'ın Hikem'inde yer alan; "Kendini beğenmeyen bir cahille birliktelik sergilemek, nefsine bende olan âlimle dostluktan daha hayırlıdır." hikemini şu şekilde şerh etmiştir:

"Çünkü nefsinden razı olmayan kişi cahil de olsa üç özelliği uhdesinde toplamıştır: Nefsinin şerrinden kendini kurtarmak, Allah'ın kullarına karşı alçakgönüllü olmak, samimi olarak Hakk'ı talep etmek.

Bu özelliklere sahip bir kişi ile sohbet etmenin üç kazancı vardır: Kişi dostunun dini üzerine olduğu için dostundaki güzellikleri edinmiş olur, yakın ilişkilerde ten birlikteliği ile gönül birlikteliğini sağlanmış olur, sorumluluk bilincinin gerçekleşmesi ile dünyevî ve dinî selamet gerçekleşir.

Nefsinden hoşnut olan kişinin, üç hastalığı vardır: Kibir, haddini bilmezlik, baş olma sevdası.

Böylesi bir kişi ile birliktelik gerçekleştirmenin üç felaketi söz konusudur: Kendisine kul köle ettirmesi, sıkıntı ve yük olması, sonu olmayan ve hayır getirmeyen ilişki."¹⁴²

"Hâli ile sana eziyet eden ve sözleri ile seni Allah yoluna sevk etmeyen kişi ile sohbet etme!" diyen İbn Atâillâh'ın hikmetini şerh eden Zerrûk, sohbete lâyük olmayan kişinin vasıflarını şu şekilde dile getirmektedir:

"Hâli ile sana eziyet eden ve sözleri ile de seni Hak'tan alıko-yan kişi, hakikatlere ulaşamamış, başkasına el açmaktan ve yarattılmışlara yük olmaktan kurtulamamıştır. O kendi nefsinden hoşnut bir tip olarak daima hemcinslerinden kendini üstün görmeye çalışmış, bilgi ve davranışları ile caka satmaya, onay ve reddiyeleri ile

¹⁴¹ Azûzî, a.g.e., s. 114.

¹⁴² Zerrûk, Şerhu Zerrûk ale'l-Hikemi'l-Atâiyye, s. 120.

kendini övmeye kalkışmıştır. Ebü'l-Hasan eş-Şâzilî de bu gerçeği ifade sadedinde şöyle demektedir: 'Kendini sana kabullendirmek isteyen kişi ile dost olma. Çünkü o kınanmış kişidir. Sana nefsi için ilgi gösteren kişi ile de dost olma. Zira onun dostluğu devamlı değildir. Allah'ı zikredip O'nunla zenginlik kazanan kişi ile dost ol. Onun zikri kalbinin nuru, müşahedesi gayb âleminin anahtarlarıdır.'¹⁴³

Zerrûk, ihvanını bir yandan seçkinlerle beraber olmaya sevk ederken, diğer yandan da kendisinden el alacağı ve kendisi ile tasavvufî eğitimin zirvesine ulaşacağı ârif bir şeyhin sohbetine katılmaya davet etmektedir. Şeyhle gerçekleştirilecek sohbet, kişinin havâtırını, şüphelerini ve vehimlerini ortadan kaldıracaktır.¹⁴⁴

c.4. Evrâd ve Ezkâr

Zerrûk önce müritlerine telkin edeceği zikirlerin anlamlarını açıklar ve zikri nasıl çekeceklerini beyan eder ve sonra da kendisi dinleyip onların sesli bir şekilde üç defa "Lâ ilâhe illallah" zikrini tekrarlamalarını ister. Şeyh ve mürid kelime-i tevhidi seslendirdikten sonra susup tefekküre dalarlar. Daha sonra müride istiğfar zikrini verir. İstiğfarın anlam boyutunu kendisine açıklar. Müritten istenilen tarzda "Estağfirullahi'l-Azim ellezî lâ ilâhe illâ hüve'l-Hayyü'l-Kayyûm ve eselühüt-tevbete" sığasında istiğfarda bulunmasını belirtir.¹⁴⁵

İstiğfar duygusu müridin kalbine iyice yerleşince, Peygamber Efendimize salavat getirmesi talebinde bulunur. Peygamber Efendimizin sevdası kalbine yerleşene kadar salavata devam eder. Müridin bir merhaleden diğerine geçene kadar şeyhin kendisine müsamahalı davranmaması gerekir ki bir önceki adımların semeresi görülmüş olsun. Yakaza ya da uyku hâlinde meramı hâsil olsun. Bu arada tabii sıradan kişilerle ilmiye sınıfı arasında fark olduğu da gözden ırak tutulmaması gerekir. Her namazın edasına müteakip halk tabakası bir salavatta bulunurken ilim erbabı on ayrı salavatta bulunur.

Müridin mecliste huşu ve hudû içerisinde oturması edeptendir. İlahî huzurda olduğunu düşünür ve bahsedilen zikirleri icra eder. Daha sonra şu âyet-i kerimeyi okur: "Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilâh yoktur."¹⁴⁶ Daha

¹⁴³ Zerrûk, a.g.e., s. 137-138.

¹⁴⁴ Azûzi, Ahmed Zerrûk, s. 115.

¹⁴⁵ Ali Haşim, Zerrûk ve'z-Zerrûkiyye, Dâru Mektebeti'l-Fikr, Libya 1975, s. 185.

¹⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/18.

sonra mürid üç veya yedi defa; "Allah'ın kendi nefsine şahit kıldıklarına ben de şahitlik ediyorum. Meleklerin, ilim erbabının şehadetine ben de katılıyorum. Hayatımın sonuna ve kabre girene kadar bu şehadetime sadık kalacağım hususunda Allah'a söz veriyorum. Zira o, katındaki hiçbir vaadi geri çevirmez." ifadesinde bulunur. Müridin Peygamber Efendimize getirdiği salavatlar semeresini vermeye başladığında, şehadet zikrine başlar. Henüz zayıf müritlerin şehadet zikrini ahenkli bir şekilde söylemesi tavsiye edilir.

Zikir merhalelerinin neticeleri dış görünüşte belirmeye başlayınca, mürid birinci zikir programını yeni bir zikir çeşidi ile yeniler. "Sübhânellahu ve bi-hamdihî, Subhânellahi'l-Azim, Allahümme salli alâ Muhammedin ve âlihî" gibi zikirleri icra ettikçe de zikrin farklı meyveler vermesi de gerçekleşmiş olacaktır. Benzersiz bir isim olan Lafza-i Celâl ismini zikreden mürid, kendini zikre aşına kılma-ya çalışır. Yer yer Peygamber Efendimize salavat getirmeye devam etmesi gerekir. Müridin iki virdi şiar edinmesi beklenir: Biri sabah namazından sonra, diğeri de akşam namazından sonraki virddir.¹⁴⁷

Zerrûk'un hazırladığı *el-Vazîfe* isimli evrad, Zerrûkıyye ve diğer tarikat mensupları tarafından her sabah okunan bir virddir. Samimi bir niyet ve takva dolu bir gönülle sabahları Zerrûkıyye virdini okuyan kişinin akşama kadar himaye edileceğine, fayda ve kudretinin açık olduğuna dair güçlü bir inanç vardı.¹⁴⁸

Zerrûk'un *el-Vazife'si*, Peygamber Efendimize ait olduğu bilinen zikir ve dualardan ibarettir. Müntesiplerini okuması, kendileri için vird olması ve duayı şiar edinmeleri için bizzat Zerrûk tarafından derlenmiştir. Zerrûk, bu vazifesini öğrenci ve müritlerine sunmak üzere, *Sefînetü'n-Necâ li-men ila'llahi't-Tecâ* adıyla kaleme almıştır. Öğretileri yanında vird edinilmesini ve bunun her gün bağlularınca okunmasını vasiyet etmiştir. Eserin şöhreti, eş-Şâzilî'nin *Hızbü'l-Bahr'ına* ve el-Cezûlî'nin *ed-Delâilü'l-Hayrât'ına* muadil düzeydedir.¹⁴⁹ Fakat Zerrûk buna dair herhangi bir iddiada bulunmamaktadır. O, bunun sünneti beyan eden hadislerden beslenen müstakil bir vird olduğunu söyler. Ayrıca eserde, ashabına okunmasını ve tilavet edilmesini tavsiye ettiği Kur'ân âyetlerine yer vermektedir. Dolayısıyla gizemli bir ifadeye yer vermemektedir. Zerrûk, müntesiplerine kolaylık sağlamak arzusuyla güneşin doğuşundan akşam namazına kadar herhangi bir zaman diliminde okunabileceğini söyler. Üzerlerine sekinetin inmesi, kendilerini rahmetin bürü-

¹⁴⁷ Zerrûk, *Uddetü'l-Mürîd*, s. 303.

¹⁴⁸ Azûzî, *Ahmed Zerrûk*, s. 119.

¹⁴⁹ Muhammed b. Ali es-Senûsî, *es-Selsebîlü'l-Maîn fi't-Tarâikil-Erbaîn*, Bingazi 1967, s. s. 57.

mesi ve aralarına meleklerin konuk olabilmesi için virdin cemaatle okunmasını tavsiye etmektedir. Cemaatle okumanın bir diğer faydası da aralarındaki kiraati zayıf olanların kollanmasıdır.

Zerrûk'un müritlerine öngördüğü bu vazifenin tam metni şu şekildedir:¹⁵⁰

بسم الله الرحمن الرحيم : ألم الله لا إله إلا هو الحي القيوم، وعنت الوجوه للحي القيوم>
الله لا إله إلا هو الحي القيوم لا تأخذه سنة ولا نوم، له ما في السموات وما في الأرض، من ذا
الذي يشفع عنده إلا بإذنه، يعلم ما بين أيديهم وما خلفهم، ولا يحيطون بشيء من علمه إلا بما
شاء، وسع كرسيه السموات والأرض ولا يؤده حفظهما وهو العلي العظيم.

بسم الله الرحمن الرحيم حم تنزيل الكتاب من الله العزيز العليم غافر الذنب وقابل التوب،
شديد العقاب زوي الطول، لا إله إلا هو إليه المصير.

لله ما في السموات وما في الأرض، وإن تبدوا ما في أنفسكم أو تخفوه يحاسبكم به الله فيغفر
لمن يشاء ويعذب من يشاء، والله على كل شيء قدير، آمن الرسول بما أنزل إليه من ربه
والمؤمنون، كل آمن بالله وملائكته وكتبه ورسله...>> إلى قوله تعالى : دد... أنت مولانا فانصرنا
على القوم الكافرين

بسم الله الرحمن الرحيم قل يا أيها الكافرون إلى آخر السورة مرة واحدة)

بسم الله الرحمن الرحيم إذا جاء نصر الله والفتح (إلى آخر السورة مرة واحدة لم بسم الله
الرحمن الرحيم قل الله هو أحد (إلى آخر السورة ثلاثاً)

بسم الله الرحمن الرحيم قل أعوذ برب الفلق (إلى آخر السورة ثلاثاً)

بسم الله الرحمن الرحيم قل أعوذ برب الناس (إلى آخر السورة ثلاثاً)

اللهم إني أعوذ بك أن أشرك بك وأنا أعلم وأستغفرك لما لا أعلم ثلاثاً.

اللهم إني أعوذ بك من الهم والحزن، وأعوذ بك من العجز والكسل وأعوذ بك من الجبن
والبخل وأعوذ بك من غلبة الدين وقهر الرجال (ثلاثاً)

اللهم إني أعوذ بك من الكفر والفقر، وأعوذ بك من عذاب القبر، لا إله إلا أنت

(ثلاثاً)

اللهم أنت ربي لا إله إلا أنت خلقتني وأنا عبدك وأنا على عهدك ووعدك ما استطعت أعوذ بك
من شر ما صنعت أبوه لك بنعمتك علي وأبوه بذنبي فاعفر لي تأنه لا يغفر الذنوب إلا أنت (ثلاثاً)

اللهم إني أصبحت منك في نعمة وعافية وستر> فأتَم نعمتك علي وعافيتك أسترك في الدنيا
والآخرة (ثلاثاً).

اللهم ما أصبح بي من نعمة أو بأحد من خلقك فمنك وحدك لا شريك لك، فلك الحمد ولك
الشكر (ثلاثاً)

يا رب لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانتك (ثلاثاً).

وضيت بالله ربا وبالإسلام ديناً وبسيدنا محمد في نبيا ورسولا (ثلاثاً). سبحان الله وبحمده
عدد خلقه ورضا نفسه وزنة عرشه ومداد كلماته

(ثلاثاًالم).

¹⁵⁰ Azûzî, Ahmed Zerrûk, s. 120-123.

أعوذ بكلمات الله التامات من شر ما خلق (ثلاثاً).

بسم الله الذي لا يضر مع اسمه شيء في الأرض ولا في السماء وهو السميع العليم (ثلاثاً).

أعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم (ثلاثاً).

هو الله الذي لا إله إلا هو عالم الغيب والشهادة هو الرحمن الرحيم.

هو الله الذي لا إله إلا هو الملك القدوس السلام الموهن المهيمن العزيز الجبار المتكبر، سبحان الله عما يشركون، هو الله الخالق البارئ المصور... >> إلى قوله تعالى : ددوهو العزيز الحكيم >> (مرة واحدة).

سبحان الله وه سبحان الله العظيم لم ثلاثاً).

تحصفت بذى العزة والجبروت واعصمت برب الملكوت، وتوكت على الحي الذي لا يموت اصرف عني الأذى إنك على كل شيء قدير (ثلاثاً).

بسم الله الرحمن الرحيم لإيلاف تريش إيلافهم.. إلى آخر السورة (مرة واحدة) اللهم كما أطعمتهم فأطعمنا، وكما أمنتهم فأمننا واجعلنا لك من الشاكرين (مرة واحدة).

سبحان الله وه سبحان الله العظيم لم ثلاثاً).

تحصفت بذى العزة والجبروت واعصمت برب الملكوت، وتوكت على الحي الذي لا يموت اصرف عني الأذى إنك على كل شيء قدير (ثلاثاً).

بسم الله الرحمن الرحيم لإيلاف تريش إيلافهم.. إلى آخر السورة (مرة واحدة) اللهم كما أطعمتهم فأطعمنا، وكما أمنتهم فأمننا واجعلنا لك من الشاكرين (مرة واحدة).

سبحانك اللهم وبحمدك أشهد أن لا إله إلا أنت، أستغفرك وأتوب إليك (ثلاثاً). أستغفر الله العظيم الذي لا إله إلا هو (ثلاثاً).

اللهم صل على سيدنا محمد عبدك ورسولك ونبيك > النبي الامي وعلى آله وصحبه وسلم (ثلاثاً)، تسليماً عدد ما أحاط به علمك وخط به قلمك وأحصاه كتابك، وارض عن ساداتنا أبي بكر وعمر وعثمان وعلي، وعن الصحابة أجمعين وعن التابعين وتابعي التابعين ومن تبعهم بإحسان إلى يوم الدين.

سبحان ربك وب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين (مرة واحدة).

لا إله إلا الله (من مائة إلى ألف مرة لم محمد وسول الله (مرة واحدة)

أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله (ثلاثاً) صلى الله عليه وسلم (مرة واحدة).

تبتنا يا رب بقولها (ثلاثاً) وانفعا يا رب بفضلها (ثلاثاً) واجعلنا من خيار أهلها (ثلاثاً) آمين آمين آمين يا رب العالمين (ثلاثاً).

أصبحنا في حماك يا مولانا، مسنا في رضاك يا مولانا (ثلاثاً) آمين آمين آمين يا رب العالمين (ثلاثاً).

لا إله إلا أنت واحد ربنا، يا مجمعنا اغفر ذنوبنا (ثلاثاً) آمين آمين آمين يا رب العالمين (ثلاثاً)، اغفر لنا ما مضى وأصلو لنا ما بقي بحرمة الأبرار، يا عالم الأسرار لم ثلاثاً) آمين (4 مرات) يارب العالمين ثلاثاًلم.

يا عالم السر منا لاتكشف الستر عنا لم ثلاثاً) آمين آمين آمين آمين، يارب العالمين (ثلاثاً) يا مولانا يا مجيب من يرجوك لا يخيب توسلنا إليك بالحبيب أقض حاجتنا عن ترب.

هذا وقت الحاجات يا حاضرا لا يغيب (ثلاثاً). آمين (4مرات)، يا رب العالمين (ثلاثاً).

اللهم صل وسلم على سيدنا محمد وبارك على سيدنا محمد وعلى آل سيدنا محمد وعلى آل سيدنا محمد (عشر الم آمين (أربع مرات) يا رب العالمين (ثلاثاً).

وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين (ثم تقرأ الفاتحة ثلاثاً)،

إن الله وملائكته يصلون على النبي، يا أيها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليماً (مرة واحدة)، صلوات الله وسلامه وتحياته ورحمته وبركاته على سيدنا محمد عبدك ونبيك ورسولك النبي الأمي وعلى آله وصحبه عدد الشفع والوتر، وعدد كمات ربنا التامات المباركات (ثلاثاً) ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم، وهو حسبنا ونعم الوكيل، فنعم المولى ونعم النصير (مرة واحدة)، سبحان ربك رب

نزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين

Sonuç

Merînîler Devletinin son dönemlerinde, Vattâsîler Devletinin ise kuruluş yıllarında yaşayan Ahmed Zerrûk, özelde Fes ve Misrâta, genelde ise Mağrib ve Kuzey Afrika'nın seçkin tasavvuf önderlerinden biridir. Çalkantılı bir dönemde yaşamış olmasına rağmen, her bakımdan donanımlı bir şahsiyet haline gelmiştir. Zamanın şartlarını iyi değerlendirmiş, olumsuzlukların üstesinden gelmiş, çağını iyi okumuş ve kendini yaşadığı coğrafyanın kurtuluşuna adanmıştır. Sosyo-ekonomik, kültürel ve politik buhranların aşılmasına katkıda bulunmuştur.

Fes'te dünyaya gelen, doğumunun akabinde anne-babasını kaybeden, on yaşına kadar ninesinin gözetiminde yaşayan, çocukluk yıllarını kunduracı çırağı olarak geçiren Zerrûk, on altı yaşından itibaren sanat eğitimi tamamlayıp ilmî tahsilini ilerletmeye çalıştı. Fes, Tilemsen, Cezayir, Kahire ve Hicaz'da fıkıh, hadis, kelam ve tasavvuf eğitimi aldı. Dönemin seçkin şahsiyetlerinden bir bütün olarak istifade etti. Zahirî eğitimi tamamladıktan sonra tasavvufî eğitimi gerçekleştirdi. Fıkıh ve tasavvufu birleştirdi. Zahir ve batın bilgileri ile donandı. Tedris ve meşihat makamını birlikte sürdürdü.

Tasavvufî intisabını, Şaziliyyenin iki önemli isminin elinde gerçekleştirebilir. İlk şeyhi Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ez-Zeytûnî'dir. Seyr u sülûkunu tamamlayamadan şeyhine karşı mesafeli bir tutum sergiler. Şeyhinin özellikle siyasî hayata ilişkin yaklaşımına tavır koyar. Yaşadığı iç buhran, manevî boşluk ve fikrî tenakuz nedeniyle Fes'i terk edip Tilemsen'e gider. Kırk beş gün gibi kısa süreli gerçekleşen bu seyahatinde muhasebe yapma imkânı elde eder. Sağlıklı düşünmeye başladıktan sonra şeyhinin yanına döner, tepkisel tavrının yersizliğini fark eder ve yarım kalan sülûkunu tamamlar. Zerrûk'un ikinci şeyhi Ahmed b. Ukbe el-Hadramî'dir. Kendisi ile 876/1471 yılında Mısır'da tanışmış, sekiz ay kadar yanında kalmış ve samimi bağlularından biri hâline gelmiştir. Hadrâmî'nin ilmî ve manevî mirasını elde ettikten sonra tarikatının haifesi olarak Hadramî tarafından Mağrib bölgesine gönderilmiştir.

Tunus, Trablusgarb, Cezayir ve Bicâye kentlerinde yedi yıl dolaşan Zerrûk, hem şeyhinin öğretilerini yaygınlaştırmaya hem de yeni bir vizyon kazanmaya çalışır. 879/1474 yılında Fes'e varır ve memleketinde dört yıl süreyle irşat ve tedris faaliyetlerini yürütür. Fakat muvaffak olamaz. Sergilediği uzlaşmaz tutum ve ulema ile cedelleşen tavrı nedeniyle şeyhi tarafından defalarca uyarılır. İrşat metodunda kendisini yeterli göremeyen Zerrûk, hem şeyhinden af dilemek hem de kendisinden gereğince istifade etmek arzusuyla 884/1479 yılında tekrar Kahire'ye gelir. 886/1481 yılına kadar şeyhine hizmet eder. Şeyhi tarafından çok özel mesajlarla halife olarak tekrar Mağrib'e gönderilir. Sonunda Libya'nın Misrâte kentine yerleşen Zerrûk, burada büyük bir teveccühe mazhar olur. Sohbet halkasını genişletir, hizmet alanını yaygınlaştırır, bilimsel çalışmalarına hız verir ve bağlularının kitleler halinde çoğalmasına neden olur. Şöhretinin zirevesindeyken 899/1493 tarihinde Misrâta'da vefat eder. Geride Mısır, Tunus, Libya, Cezayir, Sahra, Fas ve Hicazlı çok sayıda öğrenci ve mürit bıraktığı gibi sayıları kırkı aşan fıkıh, kalam, hadis, tefsir ve tasavvufa dair çok kıymetli eserler kaleme alır.

Hem ilmî hem de sûfî kişiliği ile tanınan Ahmed Zerrûk, hayatı boyunca, takvayı, sünnete ittibayı, yaratılmışlara bel bağlamamayı, iddialardan kaçınmayı, Allah'tan hoşnut ve razı olup O'na yönelmeyi şiar edinmiştir. Yaşadığı dönemin problemlerine doğrudan dikkat çeken Zerrûk, tasavvuf ehlinde gözükken kimi şahsiyet ve zümrelerin yanlış tutum ve seyrine eleştirel bir yaklaşım sergilemekten de kaçınmamıştır.

Tasavvufî düşüncesini varlık nazariyesi, marifet nazariyesi ve seyr u sülûk metodu şeklindeki üç alt başlıkta ele aldığımız Zerrûk,

varlık nazariyesinde mevcûdâtı adem ve nisbî olarak niteledirmekte, eşyayı ilahî ilim, irade ve kudretin yansıması olarak izah etmektedir. Ona göre mevcudat, Hakk'ın Zât'ına birer işaretlerdir. Hakk'ın mevcudatı en mükemmel tarzda var etmesi ilminin zuhuru, yaratıklarını taayyün ettirmesi meşîetinin zuhuru, nisbî varlıkları ademden vücuda getirmesi ise kudretinin zuhurudur.

Keşf, mükâşefe, ilm-i ledün, irfan, tezkiye, tahalluk, tahakkuk, tahalli ve tasfiye anlayışları ile ele aldığı marifet konusunu ise mükâşefe ile sûfînin Rabbânî sırları edinmesi ve varlığın hakikatine muttali olması şeklinde tanımlamaktadır. Hakk'ı gereğince tanınamızı, tüm masiva ve kötü huylardan arınmaya bağlamaktadır. İlahi tecellie mazhar olacak bir kalbî donanımaya ermeyi öğütlemektedir. Ona göre, kişi zühdü şiar edinip her türlü alakalardan sıyrılmak suretiyle gönül hanesini mamur kılar. Bunun sonucunda ilahi tecelliler, ilahi hikmet ve marifetler de kalbinde yer edinmeye başlar. Marifete ulaşmak için kalbin tasfiyesi kadar nefsin tezkiyesi, akıl aydınlanması ve zihin berraklığı da önemlidir. Zerrûk, marifet nazariyesini aklı devre dışı bırakmadan basirete dayalı bir olgu olarak telaki etmektedir.

Varoluş seyrini gerçekleştirebilmek ve marifetle donanabilmek için güçlü bir tasavvufî eğitimden geçmeyi öngören Zerrûk, seyr u sülûk sisteminin temeline mürid-mürşid ilişkisini yerleştirir. Tasavvufun tecrübî bir ilim olduğu gerçeğinden hareketle kâmil bir şeyh arayışını temel ittihaz eder. Talim, terbiye ve hırka şeyhleri edinmenin gereğini ortaya koyduktan sonra Zerrûk, mürşide duyulan gereksinimin temel gayesini, nefsin ıslahı olarak görmektedir. Hakikat arayışına koyulan isimlerin ciddi bir nefis terbiyesinden geçmesini olmazsa olmaz şeklinde değerlendirir. Nefsin ıslahı ve tezkiyesinin ancak sohbetle husule geleceğini, kişinin âriflerle yoldaş olmasını tavsiye eden Zerrûk, sohbetin erdiriciliği, yetiştiriciliği, tamamlayıcılığı üzerinde durmaktadır. Evrâdı olmayanın varidatı bulunmaz gerçeğinden hareketle Zerrûk, müritlerinden evrâd ve ezkârı şiar edinmesini ister, zikrin kazanımlarına dikkat çeker.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Fes'te doğup Fes, Meknes, Tilemsen, Bicâye, Cezayir, Trablusgarp, Kahire ve Hicaz'da yetişen, Mağrib'de, özellikle de Mîsrâta'da irşad hizmetinde bulunan Zerrûk, on beşinci yüzyıl Kuzey Afrika ve Mağrib halklarının umudu haline gelmiştir. Sosyal çalkantılar, siyasal buhranlar ve ekonomik sıkıntılar karşısında halkların geleceğe umutla bakmasını, her türlü kaos ortamının giderilmesini ve kültürel hayatın canlı tutulmasını öngörmüştür. Bireysel ve toplumsal buhranların üstesinden ancak sağlıklı bireyler sayesinde gelinebileceğini zikretmiştir. Sağlıklı din anlayışını biatlerden uzaklaşıp sünnete uymakta, toplumsal barışın

adresini tasavvufî neşe ve zevkin idrak edilmesinde, geleceğin inşasını ilim ve fikir adamlarının sorumluluğunda görmüştür. Eşyanın esaretine bürünmeden mevcudatı var kılan Hakk'ın tanınmasını, Hakk'ın idraki için de kendi gerçekliğimizin farkında olmamızı ve nefsisimizi tanımamızı, güçlü bir nefis eğitimi ile her an Hakk'ın zikrine bürünmemizi tavsiye etmektedir. Zerrûk'un hayatı bir bütün olarak değerlendiren, olaylara üst perdeden bakan, insanın gerçekliğine dikkat çeken yaklaşımlarını, günümüz insanının buhranlarına da ışık tutacak evrensel gerçekler olarak değerlendiriyoruz.